The M. S. University of Baroda

Chapter-2

काव्यशास्त्रेषु नायक–नायिका भेद विमर्श:

द्वितीयोऽध्याय:

अभिधाविमर्शः

शब्दस्योपयोगिता महत्त्वञ्च

शब्दार्थलक्षणं काव्यस्य स्वरूपम्। अथ कोऽसौ शब्दः कश्चार्थ इति विवेचनीयम्। शब्देनैव मानवानां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्ते। यद्यप्यक्षिनिकोचैः पाणिविहारैरन्यैरिङ्गितैश्चापि स्वाभिलाषः प्रकटीकर्तुं शक्यते, तथापि शब्द एव प्राधान्येन मानवानां प्रवृत्तौ निमित्तम्। शब्दानुच्चार्याकर्ण्य च मानवा लौकिकेषु कार्येषु प्रवृत्ता भवन्ति। अत एव प्राक्तनेषु ग्रन्थेषु विपश्चिद्भिर्वारं वारं वाचो महिमा प्रतिपादित.।[1] बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यजनकगोष्ठीषु वाचो महिमानमवलम्ब्यैवैकदा विमर्शः समजायत। तत्र याज्ञवल्क्यमहर्षिणा वागेव मनुष्यस्य ज्योतिः प्रोक्तम्।[2] सूर्यचन्द्रतारगाग्नीनां प्रकाशे तिरोहिते, सति, वागेव प्रकाशिका भवति। धर्माधर्मयोर्ज्ञानाज्ञानवोर्विवेको वाचैव कर्तुं शक्यते। अत एवोक्तं छान्दोग्योपनिषदि-

यद्वै वाङ्नाभविष्यत् न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतम्।[3]

अत एव भारतीयदर्शनशास्त्रेषु शब्दार्थयोः स्वरूपं तयोश्च सम्बन्धमाश्रित्य परमबगनो विचारः शास्त्रकृद्भि. कृतः। काव्येऽपि परमानन्दसहोदरस्य रसस्य चर्वणा शब्दार्थपूर्विकैव भवति। समुचितशब्दयोजनयैव वाल्मीकिकालिदासादय कविपुङ्गवाः सहृदयाहृदयधामसु ललनालावण्यकल्पमतिरमणीयमर्थमवतारयन्तस्तानानन्दाकूपारे परिप्लावयन्ति। अतः शब्दस्य सम्राज्यं सर्वत्राक्षुण्णम्।

वैयाकरणानां मते शब्दोत्पत्तिप्रकारः

कथं शब्दो जायते, किञ्च तत्स्वरूपमिति परमगहनं दर्शनम्। पाणिनि-शिक्षा-वाक्यपदीय-तंत्रवार्तिक-न्यायमञ्जर्यादिषु व्याकरणमीमांसान्यायदर्शन-ग्रन्थेषु बहुशश्चर्चितः परमया प्रौढ्या च प्रतिपादितोऽयं विषयः। आधुनिके युगे पौरस्त्याः

---

[1] भर्तृहरि, वाक्यपदीयम्, 1, 24। दण्डी, काव्यादर्श, 1, 4।

[2] वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवाय ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते, विपल्येतीति। तस्माद्वैसम्राडपि यत्र स्वपाणिर्न विनिर्ज्ञायते, अथ यत्र वागुच्चरति, उपैव तत्र न्येतीति।

[3] शिरोमणि, उत्तमूर, त राघवाचार्य, बृहदारण्यकोपनिषद् भाष्यम्, पृ 204, 205।

पाश्चात्याश्च भाषाविज्ञानपण्डिता विषयममुं सूक्ष्मेक्षिकया विमृशन्तो दृश्यते। वैयाकरणानां स्फोटदर्शनम् कथं शब्द उत्पद्यते, कि स्वरूपोऽसौ, नित्योऽनित्यो वा कथञ्च शब्दार्थप्रतीतिरिति परमजटिलं विषयं विवेचयितुं प्रवृत्तमास्ते।

तत्र शब्दस्य चतसो दशा:

स्फुटोवादिनो वैयाकरणा: शब्दस्य चतस्रो दशा: समामनन्ति। ताश्च परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखर्य:।[1]

शब्दोच्चारणात् प्राक् मूलाधारचक्रस्थ: स्पन्दशून्य: सूक्ष्मातिसूक्ष्म: पवनसंस्कारो निर्विकल्पोऽसौ स्वरूपज्योतिरन्तर्भासिनी परावागनपायिनी। अयं सस्कारो नादब्रह्मरूपेण ज्ञायते,[2] यस्मिन् ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति। मूलाधार चक्रस्थ. पवन-संज्ञकाररूप: शब्दोऽखण्डोऽविभाज्यो विभुश्च। एतदेव योगिनां समाधौ निर्विकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते। मूलाधारचक्रे उद्बुद्ध: पवनसंस्कारो निर्विकल्पो यदा नाभिं प्रत्येति, तदासौ पश्यन्तीदशामवतीर्णो मनोविषयो भवति, योगिनां समाधौ च सविकल्पकज्ञानविषयो भवति। उभयोर्दशयो: शब्दो वाग्ब्रह्मरूपो योगिभिरेव निर्विकल्पकसविकल्पकसमाध्योर्ज्ञायते, न त्वस्मदादिभि: साधारणैर्मानवै:। परमियानत्र विशेष:। मूलाधारचक्रस्थ: पवनसंस्कारो निर्विकल्पोऽत एव स्वरूपज्योति: अन्तर्भासिनीपरावागित्युच्यते। नाभिमवतीर्ण: पवनसंस्कार: सविकल्पो मनोगोचरीभूतोऽत एव पश्यन्ती वागित्युच्यते। नाभेरूर्ध्वं हृदयपर्यन्तमागच्छता वायुनाऽभिव्यक्ता वाक् मध्यमेत्युच्यते। इयं वाक् श्रोत्राग्राह्या स्फोटरूपा तत्तदर्थबोधिका। मध्यमा वागपि सूक्ष्मा केवलं जपादौ बुद्धिनिर्ग्राह्या। हृदयादूर्ध्वमास्यपर्यन्तमागच्छन्नूर्ध्वमुत्क्रामन् वायुर्यदा मूर्धानमाहन्ति पश्चाच्च तालुदन्तौष्ठादिमुखस्थानेष्वभिव्यक्तो भवति, तदासौ वैखरीरूप:। वैखरी वाक् परै: श्रोत्रेणापि गृह्यते, परं न मध्यमा। मध्यमायां दशायां पवनो बुद्धिग्राह्य एव, नासौ श्रोत्रेण। परं वैखर्या व्यक्त: शब्द: श्रोत्रविषयतामप्युपयाति। एवं शब्दोत्पत्तिं विमर्शयद्भिर्वैयाकरणै:

[1] नागेशभट्ट, वैयाकरणसिद्धान्तलघुमंजूषा, पृ 41-42।

[2] सच्चिदानन्दविभवत् सकलात् परमेश्वरात्।
आसीच्छक्तिततस्ते नादस्तस्माद् बिन्दुसमुद्भव।।
-कविकर्णपूरस्यालङ्कारकौस्तुभ, 2, 10।

शब्दस्य चतस्र: दशा: समाम्नाता:। तन्मते परादिप्रथमदशां प्राप्त: शब्दो नित्य: परमन्त्यां वैखरीं दशामापन्नोऽनित्यं सखण्ड: श्रोत्रादीन्द्रियग्राह्यश्च भवति।

शब्दनित्यत्वानित्यत्वविचार:

(क) तत्र वैयाकरणा:

वैयाकरणानां मते वस्तुत: शब्दो नित्य: परमुपाधिशाज्जपाकुसुमोपहितादर्शवदपिनत्यो भाति। य आस्यगतविधिकण्ठतालुमूर्धन्यादिस्थानोपहतपवन विस्फोटेन व्यक्तिमापन्न:। कर्णशष्कुलीग्राह्योऽसौ ध्वनिरूप: शब्दोऽनित्य:। यथा-गौरित्युच्चरिते गकारौकारनिसर्जनीयानां ध्वनिरूपो गौरिति शब्दरेऽनित्य:। परं गोशब्दोच्चारणात् पूर्वमव्यक्त: सूक्षम: शब्दो नित्य:। इत्थं वैयाकरणदर्शने शब्दस्य पारमार्थिके नित्यत्वे सत्यप्युपाधिवशादनित्यत्वं तस्य। वस्तुतस्तु यच्छब्दस्यानित्यत्वं तत्तस्य ध्वनिरूपोपाधिवशादेव। अव्यक्त. शब्द: परापश्यन्तीमध्यमादशामाटीकमानो नित्य एव। एवमुपाधिवशादेव वैयाकरणै: शब्दस्या नित्यत्वमास्थीयते अन्यथातेषा दर्शने पवनसंस्कारभूतस्य शब्दस्य नर्विकल्पकज्ञानत्वेनावस्थानान्नादब्रह्यरूपत्वान्नित्यत्वमेव।

वस्तुतस्तु शब्दनित्यत्वनित्यत्वनिरूपकं वैयाकरणानां दर्शनमद्वैतवादिनां वेदान्तिनां दर्शनमुपजीव्य प्रवर्तते। वेदेषु प्रणवो ब्रह्मणा योगिजनज्ञेयेन। इत्थं शब्दब्रह्यवादिनां वैयाकरणानां स्फोटसिद्धान्तस्य मूलं प्रणवब्रह्मण्येवान्वेष्ट्व्यम्। यथा वेदन्तिभिर्ब्रह्मणाऽखण्डतवमेकत्वमुपाधिवेशाच्च तस्यानेकत्वं सखण्डत्वञ्च सिद्धान्त्यते तथा सुेटवाहदनो वैयाकरणा अपि वेदान्तिनां दर्शनमिदमुपजीव्य नादब्रह्यसंज्ञस्य शब्दस्य नित्यत्वमुपाधिवशाच्च तस्यानियत्वं प्रतिपादयन्ति। यथा वेदान्तिनां निरूपाधि ब्रह्य शुद्धं सत्यं ज्ञानतनन्तमद्वैतं तथा वैयाकरणानामापि मूलाधारचक्रे उदबुद्ध पवनसंस्काररूप शब्दो निर्विकल्पोऽखण्डो विभुश्च। यथेपाधिवशात्तदेवाव्यक्तं ब्रह्य जीवात्मरूपेण परिच्छिन्नं सत कृशोऽहं स्थूलोहं विपन्नोऽहं समृद्धोऽहमिति प्रतीतिमनुभवति मायोपहितत्वात् तथैव नित्योऽक्षरो ब्रह्यरूप. शब्दो वैखरीदशामापन्नसे ध्वनिरूपोपाधिवशादनित्यो क्षणभङगुरश्च भवति। असावेव परां दशां गतो नादब्रह्यरूपो नित्य: वैखर्या व्यक्तो भूत्वा तद्वशाच्च स्थूलपमापद्यार्थरूपेण विवर्तते। यथोक्तं भर्तृहरिणा–

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत.।।[1]

गकारौकारादीनां ध्वनीनामुच्चरितप्रध्वस्तत्वात् यार्थप्रतीतिः सा स्फोटमहिम्नैव। उच्चरितप्रध्वस्ता ध्वनयः स्वसंकारमुत्तरात्तरे वर्णे सङ्क्रामयन्तोऽर्थप्रतीतिं कारयन्ति। अतो गोशब्दात् प्रथमं गोपदस्फोटज्ञानं पश्चाच्च गोत्वरूपिणोऽर्थस्यावगति। इत्थं वैयाकरणानां नित्यः शब्दोऽर्थभावेन विवर्तमानः सन् दृश्यते। परं पारमार्थिकं शब्दस्य नित्यत्वं निरूपाधिब्रह्मवदिति गहनातिगहनं वाक्यपदीयादिपरमप्रौढेषु ग्रन्थेषु विवेचितं रूफोटवादिनां वैयाकरणानां शब्दस्वरूपविवेचनपरं दर्शनम्।

(ख) तत्र नैयायिकाः

नैयायिकानां मते शब्दो नश्वरो ध्वनिरूपः।[2] यदा वक्त्रा घटपटादयः शब्दा उदीर्यनते, तदा ते आकाशमार्गेण विचरन्तो वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्ब गोलकन्यायेय वा श्रोतुः कर्णशष्कुस्युपहतनभःप्रदेशे व्यक्ता भवन्ति।[3] अत. शब्द आकाशगुणस्तैरभिधीयते। अयमाशयः। यथा शान्ते सरसि प्रोत्क्षिप्तेनाश्मखण्डेन वीचेर्जन्म भवति, सा च स्वयं विलीयान्यां वीचिं जनयति। एवं परम्परया वीर्चर्वीचयो जायन्ते। तथैव वक्तुर्मुखादुदीर्णः शब्दो ध्वनिरूप. आकाश-तरङ्गेषु प्रवहन् तरङ्गात्तरङ्गात्तरे संक्रामन् श्रोतुः कर्णशुष्कुलीं प्रविशति व्यक्तश्च भवति। आहोस्विच्छब्दोत्पत्ति. कदम्बगोलकन्याययवद् भवति। मुखादुद्गतः शब्दः कदम्बपरागवच्चतसृषु दिक्षु प्रसरतीति कदम्बपरागन्यायवच्छब्दोत्पत्तिः स्वीकरणीया। आधुनिके युगेऽपि भाषाविज्ञानविदो विपश्चितस्तार्किकानां मतं शब्दोत्पत्तिविषये स्वीकुर्वन्ति।

(ग) तत्र मीमांसकाः

मीमांसकाः शब्दनित्यत्ववादिनः यतस्ते वेदमपौरुषेयं नित्यञ्च समामनन्ति।

---

[1] भर्तृहरि., वाक्यपदीयम्, 1, 1।
[2] न्यायदर्शनम्, 2, 2, 13।
[3] विश्वनाथ, न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि, पृ 163।

तेषां मते चोदनापरं वेदवाक्यं परमं प्रमाणम्। अत एव तैर्नित्यत्वं शब्दस्याथीयते।[1] एवं शब्दस्वरूपविषये विसंवादीनि मतानि दर्शनशास्त्रेषूपनिबद्धानि सन्ति। वेदापौरुषेयत्ववादिनां मीमांसकानां मते शब्दनित्यत्वेऽभ्युपगते एव वेदस्यापौरुषेयत्ववादिनां तस्य च शब्दप्रमाणत्वेनाङ्गीकरणं सम्भवमत एव शब्दनित्यत्वाग्रहस्तेषां मते। तार्किकास्तर्कनिकषोपले सर्वं परीक्षन्ते। घटपटादयः पदार्था अनित्या उत्पन्नत्वात्, यत्र यत्रोत्पन्नत्वं तत्र तत्रानित्यत्वं यत्रानित्यत्वाभावस्तत्रोत्पन्नत्वाभाव.। तथैव शब्दोऽनित्यः, उत्पन्नत्वात्। वैयाकरणैस्तु ध्वन्यात्मकः स्थूलः शब्द इन्द्रियग्राह्यो नश्वरः, परं स्फोटाख्यः सूक्ष्मः शब्दो नित्यः सम्प्रतिपन्न इत्यचिरादेव स्पष्टं प्रतिपादितम्।

शब्दार्थयोः सम्बन्धविमर्शः

(क) तत्र मीमांसका वैयाकरणाश्च (सम्बन्धनित्यत्ववादिनः)

यथा शब्दस्वरूपविषये विरोधीनि मतान्याचार्याणाम्, तथैव शब्दार्थयो. सम्बन्धविषयेऽपि। मीमांसका वैयाकरणाश्च शब्दार्थयोर्नित्यं सम्बन्धमामनन्ति। तेषामयमाशयः। सनातनकालाच्छब्दा अर्थप्रत्यायनाय प्रयुज्यन्ते। अतस्तयोः सम्बन्धोऽपि सनातनकालादेव प्रवृत्तो वर्तते। नेदं निश्चेतुं शक्यं यत् कदा केन कथं शब्दानमर्थेषु सङ्केतो निश्चितः। परम्परयाऽनादिकालाच्छब्दा अर्थानवगमयितुं व्यवह्रियन्ते। अतः शब्दार्थयोः सम्बन्धेनाप्यनादिना भाव्यम्। यथा चक्षुषा रूपं स्वभावेनैव गृह्यते, तथैव शब्दा अपि स्वाभावादेवार्थान् बोधयन्ति।

महाभाष्यकारेण भगवता, पतञ्जलिनापि शब्दार्थयोः सम्बन्धः सिद्धः प्रोक्तः।[2] नहि यथा घटेन कार्यं करिष्यन् पुरुष. कुम्भकारमुपगम्य कथयति कुरु घटमिति, तथा शब्दान् प्रयुयुक्षुर्वैयाकरणमुपगम्य वदति कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य इति। अत एव शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धः। वस्तुतस्तु शब्दार्थयोः कः सम्बन्धाधायकः इति निश्चेतुमशक्यत्वादेव शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धो मीमांसकैर्वैयाकरणैश्चाभ्युपगतः।

---

[1] शाबरभाष्यम्, पृ 41-42।
[2] वैयाकरणमहाभाष्यम्, पृ, 55।

(ख) तत्र नव्यनैयायिकाः (अनित्यत्ववादिनः)

नव्यनैयायिकाः शब्दनित्यत्ववादिनां मतमिदं न सहन्ते। तैः शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्ववादः प्रबलाभिर्युक्तिभिः प्रत्याख्यातः। न्यायदर्शने गौतमाचार्येण शब्दस्य कार्यत्वादनित्यत्वं सिद्धान्तितम्। तथाहि- शब्दोऽनित्य. कार्यत्वात् घटवत्। न चानित्यस्य शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धो नित्य इति वाच्यम्, तथा सत्यन्नाग्निखड्गादीनां शब्दानामुच्चारणसमये एव मुखस्य पूरणदाहपाटपनादिप्रसङ्गात्। [1] परं नैतल्लोकानुभवानुकूलम्। किञ्च शब्दो मुख उत्पद्यते, शब्दगम्योऽर्थश्च शब्दप्रभावात् मुखात् पृथगवलोक्यते। अतो भिन्नाश्रयाणां तेषां कथं नित्यत्वाभिसम्बन्धो यौक्तिकः। नित्ये शब्दार्थसम्बन्धेऽभ्युपगते घटपटादिपदार्थबोधकानां पर्यायवाचिनां शब्दानामानर्थक्यं प्रसज्येत। यदि घटशब्दस्य कम्बुग्रीवादिरूपिणस्तदर्थस्य च परस्परं नित्यः सम्बन्धः, तदा घटपदोच्चारणेनैव घटपदार्थावगति रूपपद्येत, न त्वन्येषां तदर्थबोधकानां कलशादीनां पर्यायवाचिनां शब्दार्थसम्बन्धे नित्ये सति, अन्यासु भाषासु प्रयुज्यमानैर्घटपदार्थबोधकैः शब्दैर्घटपदार्थप्रत्यायनमसम्भवि। परं नैतदनुभवसम्मतं दर्शनम्। नैयायिकानां धिया वाचकवाच्ययोर्नित्यः सम्बन्धोऽनुपपन्नः। अतस्तन्मते सामयिकः शब्दार्थसम्बन्धः।[2]

(ग) तत्र प्राचीननैयायिकाः

प्राचीनानां नैयायिकानां मते शब्दार्थयो. सम्बन्ध ईश्वरेच्छाहेतुः। [3] अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतयाकारकः सङ्केत आदावीश्वरेणैवं निर्धारितः। परं पारिभाषिकशब्दानां सङ्केतनिर्णयो मनुष्येच्छया भवति।

अनेन प्रकारेण वैयाकरणानां मीमांसकानां प्राचीननवीनैयायिकानां मतेषु पर्यालोचितेषु सत्सु वयं वैयाकरणसिद्धान्तमेव दृढ़ीचिकीर्षामः। वैयाकरणानां शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्ववादस्तार्किकैर्यथार्थरूपेण नाबोधि। शाब्दिकानां वैयाकरणानामयमाशयः। यथाहि- शब्देऽर्थबोधको धर्मः स्वाभाविक एव। यावच्छब्दानां तत्तदर्थेषु सङ्केतो न निर्धारितस्तावत्तेषां निरर्थकत्वं व्यवहारे चानुपयोगित्वम्। परं यदा घटपटादयः शब्दास्तत्तदर्थेषु नियतसङ्केता भवन्ति, तदैव तेषां सार्थकत्वं व्यवहारे उपयोगित्वञ्च।

---

[1] न्यायदर्शनम्, 2, 1, 53।
[2] न्यायदर्शनम्, 2, 1, 56।
[3] विश्वनाथ, न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि, पृ 99।

नियतसङ्केत: शब्द: स्वभावादेव तांस्तान् सङ्केतितानर्थान् बोधयति। घटशब्द: कम्बुग्रीवादिरूपे घटार्थे नियतसङ्केत:। अत: स्वाभावादेवायं शब्दो यत्र कुत्रचित् प्रयुक्त: सन् घटरूपमर्थं बोधयत्येव। अमुनैवाशयेन शब्दार्थयो: सनातन: सम्बन्धो वैयाकरणै: प्रोक्त:। नियतसङ्केतवत: शब्दस्य नियतस्यार्थस्य प्रत्यायने स्वाभाविक्येन योग्यता। नहि साऽन्यथाकृता भवति। यथाग्नावुष्णत्वं सहजम्, तथैवार्थप्रत्यायनयोग्यताऽपि शब्दानां स्वाभाविक्येव। यथोक्तं कौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषणसारे-

> इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा।
> अनादिरर्थै. शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा।।[1]

(घ) तत्र वैशेषिका:

वैशेषिकै: शब्दार्थयो: सामयिक: सम्बन्ध: समुपोद्बलित:। तथाहि- शब्दार्थयो: किं संयोगसम्बन्धेनावस्थानम्, उत समवायसम्बन्धेन। नाद्य:। शब्दो घटपटादिरूपो मुखोच्चारितो ध्वन्यात्मा आकाशस्य गुणस्तद्बोध्यो घटत्वपटत्वरूपोऽर्थो द्रव्यम्। नहि द्रव्यगुणयो: कदापि संयोग-सम्बन्धेनावस्थानं सम्भवम्। प्रत्युत् तयो: समवायसम्बन्धेन स्थिति:। यथा नीलो घट: इत्यत्र नीलत्वं गुणस्तादाश्रयीभूतो घटो द्रव्यम्, द्रव्याश्रयिणो गुणा इति नियमात्। एवं शब्दे आकाशगुणे तत्प्रत्यायित अर्थे च द्रव्ये सति न तयो: संयोगसम्बन्ध: शक्योपपाद:। किञ्ज यथा संयोगजक्रियावत्, न तथा शब्दतदर्थयो: संयोगे काचन क्रिया दृग्गोचरतामुपयाति। अत: आकाशगुणस्य शब्दस्य द्रव्यरूपेणार्थेन सह न संयोगसम्बन्ध:।[2] नापि च समवाय-सम्बन्ध:। शब्दार्थयोस्तन्तुपटवत्तादात्मेनावस्था-नाभावात्। तादात्म्ये चाभ्युपगते घटशब्दोच्चरिते घटपदार्थस्य मुखे उपस्थितिपरिहार्या स्यात्। एवं वैशेषिकमते शब्दार्थयो: सम्बन्ध: सामयिको न नित्य:।

वस्तुतस्तु सामयिक एव शब्दार्थयो: सम्बन्धो यौक्तिक·। सन्त्यनेके घकारौकारादयो ध्वनय:। परं यावत्तेषां तत्तदर्थेषु सम्बन्धो न निर्धारितस्तावत्तेऽर्थप्रतीतिं नैव कारयन्ति। परं समयबलेनैव ते तांस्तानर्थान् गोचरीकर्तुं प्रभवन्ति। अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति समयनिर्धारणमीश्वरकृतं मानवकृतमित्यन्यदेतत्।

---

[1] त्रिवेदी, क प्रा· कौण्डभट्टकृतो वैयाकरणभूषणसार, पृ 188।

[2] कणाद., वैशेषिकदर्शनम्, 7, 2, 13-19।

मीमांसा-व्याकरणन्यायादिशास्त्रेषु विषयोऽयं सविस्तरं प्रपञ्चितः। अत्र तु दिङ्गमात्रमेव निर्दिष्टमिति तत्सर्वं तत्रैवानुसन्धेयम्।

सङ्केतितोऽर्थः

सार्थकानां घटपटादीनां शब्दानां सङ्केतो व्यक्तौ वेति महती विप्रतिपत्तिर्दार्शनिकानाम्। **'द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाकृतिः** [1] इत्याकृतिलक्षणम्, **असाधारणविशेषा व्यक्तिः** [2] इति व्यक्तिलक्षणं मीमांसकैः प्रोक्तम्। तेषां मतेनाकृतिर्जातावेव पर्यवस्यति। अतस्तयोर्जात्याकृत्योरैक्यं तेषां मते। तार्किकास्तु **व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः** [3] **आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या** [4] **समानप्रसवात्मिका जातिः** [5] इति व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणमाचक्षते।

(क) व्यक्तौ सङ्केतवादिनः

तत्र व्यक्तौ सङ्केतवादिनां मते व्यक्तिरेव शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथाहि जातिरमूर्ता तस्यादृश्यत्वात्। गामानय गां बधानेत्यादिषु वाक्येष्वानयनबन्धनादिकं कार्यकलापं व्यक्तिसंकेतपक्षे एवोपपद्यते, नतु जातिसंकेतपक्षे। अर्थक्रियाकारिता व्यक्तिमवलम्ब्यैव, नतु सामान्यं जातिरूपमर्थम्। नहि दोहनादीष्टसाधनं प्रवृत्तियोग्यत्वम्, श्रृङ्गाघाताद्यनिष्टसाधनं निवृत्तियोग्यत्वं जातावुपपन्नम् तत्तु गोव्यक्तावेवोपपद्यते। संकेतग्रहो व्यवहारमात्राधीनः तदौचित्यञ्च प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव। अतः शब्दस्य संकेतो व्यक्ता वेवाङ्गीकर्त्तव्यः।[6]

(ख) व्यक्तौ संकेतविरोधिनः

---

[1] पूर्वमीमांसादर्शनम्, 1, 3, 9, 30।
[2] तत्रैव, 1, 3, 9, 30।
[3] न्यायदर्शनम्, 2, 2, 66।
[4] तत्रैव, 2, 2, 67।
[5] तत्रैव, 2, 2, 68।
[6] जयन्तभट्ट, न्यायमञ्जरी, पृ 29।

अयं तावद्व्यक्तिसङ्केतवादी एवं प्रष्टव्यो यत् किं गोपदस्य सङ्केतः सर्वासु भूतासु वर्तमानासु भविष्यन्तीषु उत एकस्यां गोव्यक्तौ, अथवा कासुचिदेव गोव्यक्तिषु? तत्र प्रथमे पक्षे आनन्त्यदोषप्रसङ्ग, अन्त्ये पक्षद्वये च व्यभिचारदोषप्रसङ्गः।

(क) तथाहि एकस्माद् गोपदादनन्तानां गोव्यक्तीनां प्रतीतिरसम्भवा। असंख्या हि गोव्यक्तयः पुरुषायुषापि परिगणयितुमशक्याः। नहि भूतानां भविष्यन्तीनां वर्तमानानां गोव्यक्तीनां ज्ञानमेकपदे गोपदात् सम्भवम्। अतो व्यक्तौ सङ्केतपक्षे व्यक्तीनामानन्त्याच्छाब्दबोधोऽसम्भवः।

(ख) ननु गोशब्दस्यैकस्यामेव गोव्यक्तौ संकेते स्वीकृते सति नानन्त्यदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, संकेतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमभङ्गापत्तेः। गोपदस्यैकस्यां गोव्यक्तावेव संकेतेऽभ्युपगते, यस्यां व्यक्तौ गोपदस्य संकेतस्तस्या एव शाब्दबोधो नतु तद्भिन्नाया गोव्यक्तेः। गौरितिशब्दस्य यदि शुक्ले गवि संकेतो नियतस्तर्हि गोपदात्तस्या एव शब्दबोधो नतु तद्भिन्नायाः कृष्णाया गोर्बोधः। अतो गोशब्दः प्रयुक्तस्सर्वदा शुक्लां गामेवावबोधयेत्, तस्यामेव गोशब्दस्य सङ्केतात्, नतु तद्भिन्नां कृष्णां कपिलं, रक्तां वा गाम्। गोशब्दस्य तत्र सङ्केते स्वीकृते तस्माच्छब्दात्सङ्केतितेतरगवामप्रतीतिः। तेन गोशब्दात् सङ्केतितशुक्लगोभिन्नकृष्णकपिलादीनां गवां सङ्केतहाभावाच्छाब्दबोधाभावापत्तिः। परं गोशब्दात् सर्वासां गवां प्रतीतिः सर्वजनानुभवसिद्धा। अतः सङ्केतितेतरार्थप्रतीतिसम्भवात् सङ्केतितस्यैव शाब्दबोध इति नियमभङ्गापत्तिरेकस्यामेव गोव्यक्तौ सङ्केतपक्षे। किञ्च संकेतनिरपेक्ष एव गोशब्दोऽसङ्केतितं कृष्णकपिलादिगोरूपिणमर्थं यथा बोधयति, तथैवाश्वसिंहव्याघ्रादीनामर्थानामपि प्रतीतिर्गोशब्दादेव भवेत्। महती चेयमव्यवस्था स्यात्। अनिष्टस्याप्यर्थस्य गोपदाच्छाब्दबोधो दुष्परिहरो भवेत्। एवं व्यभिचारभयान्नैकस्यां गोव्यक्तौ सङ्केतो युज्यते।

(ग) तृतीय पक्षे- कासुचिदेव गोव्यक्तिषु सङ्केते स्वीकृते सति कृतसङ्केतानामेव व्यक्तीनां बोधो नेतरेषामकृतसङ्केतानां व्यक्तीनामित्यन्ते पक्षेऽपि तदवस्थ एव व्यभिचारदोषः।

किञ्च व्यक्तिसङ्केतपक्षे गौः शुक्लश्चलो डित्थः इति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात्। यतः शुक्लचलडित्थानां पदानां सङ्केतविषयो व्यक्तिरूपोऽर्थ एव, अतः शुक्लादीनां पदानां पर्यायित्वात् सहप्रयोगो न स्यात्। अयमाशयः- गौः शुक्लश्चलो डित्थः इति वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वरूपा जातिः, शुक्लशब्दस्य शुक्लत्वश्चलशब्दस्य चलनक्रिया डित्थशब्दस्य डित्थ इति नामरूपोऽर्थ. प्रतीतो भविते। रूपगुणतेन च गोत्वजातिमान्, शुक्लत्वगुणवान्, चलनक्रियावान्, डित्थनामायं गौरित्यर्थ· पर्यवसितो भवति। अयं चतुर्विधो विभागस्सर्वदाऽनुपपन्नो व्यक्तेरेकत्वाच्चतुर्विधविभागस्य च तत्र कर्तुमशक्यत्वात्। शुक्लचलादिभिरपि पदैः सैव व्यक्तिर्बोध्या यस्यां गोपदस्य सङ्केतः। अतो गोपदात् गोभिन्नाऽर्थस्याग्रहणाच्छुक्लादिपदानां घटकलशपदवत् पर्यायमात्रत्वमेव। नहि घटपदेन कम्बुग्रीवाद्यर्थे गृहीते सति, पुनस्तत्रैव कलशपदेन कश्चिल्लाभः। प्रत्युत कलशपदस्य घटपर्यायतया कम्बुग्रीवाद्यर्थे तयोः सहप्रयोगोऽवद्य एव। योऽर्थो घटपदप्रयोगेण गृह्यते, असावेव कलशपदप्रयोगेणातो घटकलशयोरेकतरस्यैवोपादानं क्रियते कम्बुग्रीवाद्यर्थ बोधयितुम्। एवं व्यक्तावेव सङ्केते स्वीकृते सति, व्यक्तिभिन्नार्थे शब्दस्य सङ्केताभावात्, शुक्लचलादीनां घटकलशवत् पर्यायतया सहप्रयोगो न स्यात्। परं दृश्यन्ते शुक्लचलादीनि पदानि वाक्यार्थविदां विपश्चितां व्यवहारसमारूढानि। परं व्यक्तिसङ्केतपक्षे चतुर्विधो विभागः शब्दानां सर्वथानुिपपन्नः।[1]

एवं वैयाकरणमीमांसकतार्किकैर्व्यक्तौ सङ्केतपक्षः सर्वथा निराकृतः।

(ग) तत्र मीमांसकाः

मीमांसका जातौ शब्दानां सङ्केतमभ्युपगच्छन्ति। यद्यपि गां ददाति, गां प्रतिगृह्णन्ति, दश गावः, गौर्वर्धते, कृशा गौः, कपिला गौरिति सार्वजनीनो व्यवहारो व्यक्तिरूपिणमर्थमवलम्ब्यैव प्रवर्तते, तथाप्यानन्त्यव्यभिचारदोषपरिजिहीर्षया जातौ सङ्केतो न्याय्यः। वेदवादिनां मीमांसकानां मते जातिसङ्केतपक्षे व श्येनचितं चिन्वीत इत्यादीनि विधिवाक्यानि सङ्गच्छन्ते। इष्टिकाभिः श्येनव्यक्तेश्चयनासम्भवादाकृति (जाति) परकमेव वेदवचनमुपादेयम्। यथोक्तं शाबरभाष्ये-

---
[1] नरेन्द्रप्रभसूरि, अलङ्कारमहोदधि, पृ 14।

आकृतिः शब्दार्थः। कुतः क्रियार्थत्वात्। श्येनचितं चिन्वीत इति वचनमाकृतौ सम्भवति, यद्याकृत्यर्थः श्येनशब्दः। व्यक्तिवचने तु न चयनेन श्येनव्यक्तिरुत्पादयितुं शक्यते इत्यशक्याथवचनादनथकः। तस्मादाकृतिवचनः।[1]

(घ) तत्र नैयायिकाः

नैयायिकास्तु गोत्वावच्छिन्नगोव्यक्तौ गोशब्दस्य सङ्केतग्रहं मन्वते। न्यादर्शने **व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः**[2] इति सूत्रे पदार्थः इत्येकवचनान्तस्य पदस्यायमेवाशयो यत् त्रिष्वेकैव शक्तिः स्वीकरणीया अन्यथा पदार्थाः इति बहुवचनान्तेन प्रयोगेण भाव्यम्। एवं मीमांसकैस्तार्किकैश्च यद्यपि जातावेव सङ्केतोऽभ्युपेयते, तथापि तेषां मते अस्मि विशेषः।

जातौ सङ्केतवादिनो मीमांसकाः

मीमांसकानां मते जातिर्विशेषणं व्यक्तिश्च विशिष्टा। विशेषणं विशिष्टमाक्षिपतीति सर्वजनानुमतो न्यायः। विशेषणस्य विशेष्यं विनावस्थातुमशक्यत्वात्। यद्यथा शुक्लं विशेषणं स्वात्मन्यसम्भवद् गामश्वमजां वा काञ्चिद् व्यक्तिं स्वापपत्तयेऽवश्यमाक्षिपति। शुक्लगुणस्य व्यक्तिमन्तरेणादर्शनात्। तद्वच्छब्दस्यार्थो जातिर्व्यक्तिं विनाऽनुपन्ना व्यक्तिभानमपि स्वसिद्ध्यर्थं कल्पयति। यथा पीनो देवदत्तो दिव्या न भुङ्क्ते इत्यत्र दिवा भोजनप्रभाववतो देवदत्तस्य पीनत्वं रात्रिभोजनमाक्षिपति। मण्डनमिश्रमते व्यक्तिप्रतीतिर्नाक्षेपेणार्थपत्त्या वापितु लक्षणयाः। एवं मीमांसकमते शब्दस्यार्थो जातिस्तस्याञ्चावगतायां तत्सम्बन्धिन्या व्यक्तेरवगम आक्षेपलभ्यः, अन्यतरप्रतीत्या अन्वतरप्रतीतिसिद्धेः।[3]

(2) जातिविशिष्टव्यक्तौ सङ्केतवादिनो प्राच्यनैयायिकाः

नैयायिका जातिवादिनां मीमांसकानां मतमित्थं दूषयन्ति। न जातिः पदस्यार्थो भवितुमर्हति। गौर्गच्छतीत्यादौ गोशब्दस्यार्थे जातौ सति, विभक्त्यर्थः, कारकं, लिङ्गं, संख्या चेत्यनुपपन्ना भवन्ति। जातेरदृश्यत्वात् विभक्त्यादीनां तत्रान्वयासम्भवात्। अतो न जातिः पदस्यार्थः। नापि गोशब्दो जातिं विशेषणत्वेन व्यक्तिञ्च विशेष्यत्वेन वक्तुमर्हति,

---

[1] पूर्वमीमासादर्शनम्, शाबर-भाष्यम्, 1, 3, 33।
[2] न्यायदर्शनम्, 2, 2, 65।
[3] पार्थसारथिमिश्र., न्यायरत्नमाला, पृ 121।

अतिभारप्रसङ्गात्। अयमाशय·। गोशब्द· प्रथमं विशेषणत्वेन जातिमभिदधाति, अनन्तरञ्च विशेष्यत्वेन व्यक्तिमित्युभयत्र शब्दस्याभिधात्री शक्तिरङ्गीकर्तव्या स्यात् न चाक्षेपेण व्यक्तिप्रतीतिरुपपन्ना, आक्षेपलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशाभावात्। न चापि प्रथमं जातिप्रतीतिरनन्तरञ्च व्यक्तिप्रतीतिरिति व्यवहितबुद्धिर्युक्ता। तस्मान्न व्यक्तिमात्रं शक्यं न वा जातिमात्रं, न वा जात्या व्यक्तेराक्षेपः प्रत्युत जात्यवच्छिन्नव्यक्तिरेव सङ्केतितार्थ इति तार्किकमतम्।

एवं जयन्तभट्टादिभिस्तार्किकैर्मीमांसकमतं विदूष्य शब्दः न प्रथमं जातिमनन्तरञ्च व्यक्तिं बोधयति प्रत्युत साक्षात् जातिविशिष्टव्यक्तिमेवाभिदधातीति शब्देऽतितरिक्तभारानारोपात् तद्वानेवार्थः पदस्य स्वीकृततः। यथेक्त जयन्तभट्टेन-

अन्येषु तु प्रयोगेषु गां देहीत्येवमादिषु।
तद्वतोऽर्थक्रियायोगात्तस्यैनाहुः पदार्थं ताम्।।
पदं तद्वन्तमेवार्थं माञ्जस्येनाभिजल्पति।
न च व्यवहिता बुद्धिर्न च भारस्य गौरवम्।।[1]

एवं मीमांसकमते प्रथमं जातिरनन्तरञ्च व्यक्तिर्बोधविषयतामुपयाति। परं नैयायिकमते उभयत्राभिधात्रीशक्तिस्वीकारगौरवपरिहाराय तद्वत्यां व्यक्तावेव पदस्याञ्जस्येन सङ्केत.।

(ङ) तत्र ज्ञानशक्तिवादिनः:

ज्ञानशक्तिवादिनां मतं गदाधराचार्येण स्वकीये शक्तिवादाख्ये ग्रन्थे प्रतिपादितम्।[2] ज्ञानशक्तिवादिनां मते शब्दस्य सङ्केतो न जातौ न व्यक्तौ न वा जातिविशिष्टव्यक्तौ, परं ज्ञाने पदानां शक्तिः। अयमाशयः- घटशब्दे उच्चरिते आदौ घटपदस्य शक्ति. घटपदज्ञानपर्यवसायिनी, अनन्तरमधिया व्यवहारसमारूढाया घटव्यक्तेर्बोध । घटपदज्ञानपर्यवसायिनीयं घटपदशक्तिर्व्यवहारसमारूढां घटव्यक्तिं बोधयितुं न प्रभवतीति

[1] न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि, पृ 105।
[2] शक्तिवाद, पृ 15।

कुब्जा। एवं पदस्य वाच्योऽर्थो ज्ञानम्, न घटव्यक्तिं बोधयितुं न प्रभवतीति कुब्जा। एवं पदस्य वाच्योऽर्थो ज्ञानम्, न घटव्यक्तिः। सर्वथा घटव्यक्तिरूपार्थबोधं प्रति घटपदशक्तिज्ञानं हेतु.। नहि घटव्यक्तेर्बोधो घटपदशक्तिज्ञानमन्तरा भवति। अतो घटपटादिपदानां शक्तिर्घटपटादिज्ञाने विभाव्या। अनन्तरं घटपदशक्तिज्ञाने सति व्यवहारसमारूढाया घटव्यक्तेरभिधया बोधः। यथोक्तं मौनिश्रीकृष्णभट्टेन वृत्तिदीपिकायम्-

तथा च गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति गोत्वविषयकगोपदशक्तिज्ञानं हेतुरित्याहुः।[1]

(च) तत्र बौद्धाः

सौगतानां मते पदानां सङ्केतितोऽर्थोऽपोहरूपः। तन्मते न जातौ सङ्केतो न वा व्यक्तौ परमपोहः सङ्केतितोऽर्थः पदस्य। अपोहो हि नाम तदितरव्यावृत्तिः। यथा हि- घटशब्दस्यार्थे ज्ञातव्ये सति तच्छब्दो घटपरामर्शक.। तस्मात् घटादितरे सर्वेऽपि सांसारिकः पटादयः पदार्था, तेभ्यो व्यावृत्तिरित्यपोहः। एवं गोपदेन सर्वासां गोव्यक्तीनां बोधः। तस्मादितरेऽश्वगर्दभादयः, तेभ्या व्यावृत्तिर्यत्र सोऽपोहो गोत्वरूपार्थेतरव्यावृत्तिरिति बौद्धानां धियाऽपोहः सङ्केतितोऽर्थः शब्दस्य। यथोक्तं भट्टवामनाचार्येण काव्यप्रकाशस्य बालबोधिन्यां टीकायाम्-

गोशब्दश्रवणात् सर्वासां गोव्यक्तीनामुपस्थितौ अतस्मादश्वादितो व्यावृत्तिदर्शनादतद्व्यावृत्तिरूपोऽपोहो वाच्य इति बौद्धानां मतिः।

(छ) तत्र वैयाकरणाः

वैयाकरणानां मते शब्दस्य सङ्केतो न जातौ, न वा जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ, प्रत्युत व्यक्तेरुपाधौ। वैयाकरणानां मतमिदं महाभाष्यकारस्य पतञ्जतेः चतुष्ट्यौ शब्दानां प्रवृत्तिरिति वचनमुपजीव्य प्रवर्त्तते। यद्यपि व्यवहारे व्यक्तेरुपयोगिता सर्वथा प्रत्यक्षम्, तथापि तस्या व्यक्तेरुपाधौ (धर्मे) जात्यादावेव सङ्केतः स्वीकार्यः। गोपदेन ज्ञातो गौर्न केवलं जातिरूपोऽपितु शुक्लादिगुणवान्, चलनादिक्रियावान्, डित्थादिनामवान्

---

[1] वृत्तिदीपिका, पृ 7।

प्रतीतिपमिवतरति। अतो जातिगुणक्रियायदृच्छाशब्देषु व्यक्तेरुपाधिषु पदानां सङ्केतोऽभ्युपेयः। तथा सति द्रव्यगुणविषयविभागकरणमपि न विरुध्यते।

उपाधिर्द्विविधः। वस्तुनि समवेतो धर्मो जातिगुणक्रियारूपः, वक्त्रा यदृच्छया च व्यवहारसौकर्यार्थं डित्थकपित्थादिरूपेण गोवृषभाश्वादिषु वस्तुषु समारोपित.। गवि गोत्वशुक्लत्वचलनादयो जातिुणक्रियारूपा उपाधयः स्वतः सिद्धा., परन्तु डित्थकपित्थादयो व्यपदेशा लोकैर्व्यवहारसौकर्यार्थं सन्निवेश्यते। इत्थमुपाधिर्द्विविधः। वस्तुधर्मरूपः वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः। सिद्धः साध्यश्च। प्रथमः सिद्धः (जातिः) पदार्थेऽश्ववृषभादौ प्राणाधायको जातिरूपः, येन गवादीनां गोत्वमुपपन्नम्, अश्वादितश्च तद्व्यावृत्तिः। द्वितीयः सिद्धः (गुणः) विशेषाधानहेतुर्धवलकृष्णपिङ्गलाख्यो वस्तुधर्मो येन जातिर्विशिष्यते। यथा गोपदस्य गोत्वे अर्थे गोत्वं तु प्राणप्रदः सिद्धो वस्तुधर्मः। परं तत्रैवोपलभ्यमानः कृष्णधवलत्वादिको गुणो गोत्वरूपायां जातौ विशेषतामादधाति। अत एवायं विशेषाधानहेतुरुच्यते। साध्योः वस्तुधर्मो क्रियारूपो यदृच्छात्मकश्च। साध्यत्वञ्चोत्पाद्यमानत्वम्। गोत्वरूपजातिमत्यां शुक्लादिसिद्धगुणवत्यां गवि चलनचर्वणदोहनादिक्रिया उत्पाद्याः, अतस्तासां साध्यत्वम्। एवमेव डित्थकपित्थादीनां व्यपदेशानां सन्निवेशश्चापि न पूर्वसिद्धः परं वक्त्रारोपितः। अतस्तस्यापि साध्यत्वमुपपन्नम्। इत्थं वैयाकरणानां मते गोशब्दस्य गोत्वजातौ, शुक्लादिशब्दस्य च गुणे चलतीत्यादिपदस्य क्रियायां, डित्थादिपदानाञ्च नाम्नि सङ्केते सति, व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो न्याय्यः। तेन च चतुष्ट्यी पदानां प्रवृत्तिरिति भाष्यग्रन्थस्य सङ्गतिर्युज्यत इति वैयाकरणाः।

आलङ्कारिकैर्विवादास्पदे विषये शाब्दिकानामेव मतमवलम्बितम्। अत एव वैयाकरणानां मतं व्याकुर्वता मम्मटभट्टेन जात्यादिपक्षे एव स्वकीयः प्रत्ययः प्रदर्शितः।

मीमांसकधिया शाब्दिकानुमतोपाधिपक्ष-प्रत्याक्षेपः

शुक्लपाकडित्थानां गुणक्रियादृच्छाशब्दानामपि जातिरेव सङ्केतितोऽर्थ इति व्यवस्थापयद्भिर्जातिवादिभिर्मीमांसकैर्वैयाकरणनामुपाधिपक्षः प्रत्याख्यायते। तेषामयमाशयः- हिमपयः शङ्खादिषु विद्यमानं शुक्लत्वं सामान्यं यद्वशाद् हिमं शुक्लं पयः शुक्लमिति

व्यवहार:। भिन्नेष्वभिन्नाधानप्रत्ययोत्पत्ति: सामान्यमिति जातिलक्षणमभियुक्तैर्मीमांसकै: प्रोक्तम्। तल्लक्षणमत्र शुक्लादिषु गुणेषु सङ्गच्छते परस्परं विभिन्नेष्वपि हिमपयसादिपदार्थेषु विद्यमानं शुक्लत्वं जातिरूपेण समानमभिन्नप्रत्ययहेतुकम्। नहि हिमगतं शौक्ल्यं प्रयोगताच्छौक्ल्याद् भिद्यते। तच्छुक्लत्वय सामान्यस्य सर्वेषु शुक्लेषु पदार्थेषु समानभावेन व्याप्तत्वात्। अत: शुक्लगुणस्य भिन्नेष्वभिन्नाधानप्रत्ययहेतुत्वाज्जातिरूपमव्याहतम्। अनया दिशा पाकादीनामपि जातित्वमविरुद्धम्। गुणतण्डुलादीनां पाक: पाकत्वेन सामान्यं, न व्यक्तिधर्मी प्रत्युत य एव गुडस्य पाक: स एव तण्डुलानाम्। तयो: पाके न कोऽपि विशेष:। पाकत्वस्य सर्वत्र पाके समानभावेन व्याप्तत्वात्। अतो व्यक्तेरुपाधीनामपि जातिरूपत्वाज्जातावेव संकेतो न्याय्यो नोपाधाविति मीमांसका.।

वैयाकरणमतपरिपोषका आलङ्कारिका:

सिद्धान्ते त्वालङ्कारिका: शाब्दिकानामेव मतं पुष्णन्ति। गुणक्रियायदृच्छाशब्दा वस्तुतो न जातिरूपा: परमेकरूपा: यत्तेषां भेदस्तदाश्रयभेदहेतुक एव। शुक्लो गुणस्तवेक:। परमसौ हिमपय: शङ्खाद्याश्रयेषु यद्भिन्नत्वेन प्रतीयते, तदाश्रयभेदादेव। यथैकं मुखं खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदाद्भिन्नं लक्ष्यते, परं पारमार्थिक तु मुखस्यैकत्वमेव। तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्। अनया दिशा क्रियायदृच्छाशब्दानामपि जातित्वं प्रत्युत्वं भवति। तथाहि गुणवद् पाकोऽप्येक एव व्यक्तिधर्मी। परं स एव पाको गुणतण्डुलाद्याश्रयभेदाद्भिन्नो भासते, येन जातित्वभ्रमो मीमांसकस्य। परमार्थतस्तु पाकस्यैकत्वं खड्गमुकुरतैलादिषु प्रतिबिम्बतमुखवत्। अत उपाधिरेव शब्दानां सङ्केतितोऽर्थ इति वैयाकरणानां मतमेव साम्प्रतमित्यालङ्कारिकाणां सिद्धान्त:।

इत्थं शब्दानां सङ्केतितोऽर्थो जातिरिति जरन्मीमांसकै:, जात्यवच्छिन्नव्यक्तिरिति नैयायिकै:, जातिगुणक्रियादयो व्यक्तेरूपाधिरिति शाब्दिकै:, अपोहोस्तदितरव्यावृत्तिरूपं इति सौगतै:, पदज्ञानमिति च कुब्जशक्तिवादिभि: सम्प्रतिपन्न इति सर्वं स्पष्टं प्रतिपादितम्।

शक्तिग्रहविचार:

अथ शक्तिग्रहसम्बन्धी विचार उपास्थाप्यते। अस्मिन् विषये अष्ट शक्तिग्रहस्य प्रयोजकानि प्रोक्तानि। तद्यथा-

शाक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यत: सिद्धपदस्य वृद्धा:।।[1]

1. वाक्ये प्रयुक्तानां पदानां प्रकृतिप्रत्ययादिज्ञानं व्याकरणनिबन्धनम् अतो व्याकरणं शक्तिग्राहकम्।

2. उपमानेन शक्तिग्रहो यथा गोसदृशो गवय:। अत्रोपमानवशाद् गवाकारकं गवयं दृष्ट्वा गवयधीर्भवति।

3 कोशेन यथा विडौजेति पदस्यार्थ 'इन्द्र' इति कोशं पर्यालोच्य ज्ञानं भवति।

4. आप्तवाक्येन यथा कोकिल: पिकपदवाच्य इत्याप्तवचनात् पिकपदस्य कोकिल इत्यर्थो बालेनावगम्यते।

5 व्यवहारेण तथा प्रयोजकवृद्धेन गामानयेत्युक्तम् तच्छुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन गौरानीत.। तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो गवानयनादिकार्य गामानयेति शब्दप्रयोज्यमिति निश्चिनोति। इत्थं गोपदस्य गोत्वरूपेऽर्थे शक्तिरिति प्रयोजकप्रयोज्यवृद्धव्यवहाराद् बालोऽवधारयति।

6. वाक्यशेषाद्यथा 'यवमयश्चरुर्भवति'। अत्र द्व्यर्थकस्य यवपदस्य दीर्घशूके शक्तिग्रह:। अथान्या ओषधयो म्लायन्तेऽथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति इति वाक्यशेषाद् द्व्यर्थकस्य यवशब्दस्य दीर्घशूके शक्तिर्निश्चीयते न कङ्गौ। यवपदं दीर्घशूकविशिष्टेऽर्थे आर्या: प्रयुञ्जन्ति कङ्गौ तु म्लेच्छा:। परं वाक्यशेषवशाद्दीर्घशूके शक्ति:।

7 विवृतेर्यथा- घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यस्माद्विवरणात् घटपस्य कलशर्थे शक्तिग्रह:। अत्र घटपदार्थस्तत्पर्यायवाचिना कलशशब्देन विवृत:। अतो विवृतिवशाद्घटपदार्थस्य कलशशब्दमहिम्ना ज्ञानम्।

8. सिद्धपदसान्निध्याद्यथा- 'मधूनि मधुकर: पिबति। अत्र मधुपदस्य नानार्थकस्य शक्ति: पुष्परसे न मदिरायां मधुकर इति पदसान्निध्यात्। एवं प्राधान्येनाष्टवा शक्तिग्रहो भवति।

---

[1] न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि, पृ 100।

अभिधा-स्वरूपम्

व्याकरणकोषादिशक्तिग्राहकैः पदस्य शक्तिः सकेतितार्थे जात्यादिरूपे। असौ शक्तिरभिधेति नाम्ना प्रामाणिकैर्विवेचिता। तल्लक्षणं मम्मटभट्टेन कृतम्-

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते।[1]

अभिधाशब्दस्य प्रथमशक्तिर्मुख्यार्थविषयिणी। सङ्केतितोऽर्थो मुख्योऽर्थ.। मुखमिव मुख्यः। शब्दाज्जात्यादिरूपोऽर्थ एवं प्रथमं गृह्यते अतस्तस्य मुखमिव मुख्यत्वम्। यथा हस्तपादादिभ्य इन्द्रयेभ्यः पूवं मुखं व्यक्तं भवति तथा लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थेभ्यः पूर्व शब्दस्य योऽर्थो गृह्यते, तस्य मुख्यत्वम्। येन शब्देन मुख्योऽर्थोऽभिधीयते असौ वाचकः शब्दः। यथा घटपटादिः। वाचकाच्छब्दात् सङ्केतितं वाच्यमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्तिरभिधा। शब्दाद्यार्थोऽवबुध्यते तद्बोधिकया शक्त्यापि कयाचिद् भाव्यम्। नहि शक्तिनिरपेक्षश्शब्दोऽर्थ बोधायितुं प्रभवत। असौ शक्तिरभिधेति नाम्ना व्यपदिष्टा विपश्चिद्भिः। अतो वाचकशब्दाद्वाच्यमथं। बोधयन्ती शब्दस्य शक्तिरभिधेति तल्लक्षणं पर्यवसन्नम्भवति।[2]

वयं त्वित्थं प्रतीमो यच्छब्दार्थयोः योः यः पारस्परिक. सम्बन्ध. स एवाभिधेति नाम्ना व्यपदिश्यते। तत्सम्बन्धवशादेव शब्दोऽर्थ बोधयति। अयमेव सम्बन्धः शब्दस्य शक्तिः। सा एवाभिधेति नाम्ना संज्ञप्यते। सङ्केतितार्थ प्रत्यायिकेयं शक्तीरूढिर्यागर्योगरूढिश्चेति त्रिधा प्रोक्ता।

अखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थपतिपादकत्वं रूढिरिति रूढिलक्षणम्।[3] मणिनूपुरादिशब्दाः रूढाः। न हि शब्दानामेषां कश्चिद् यौगिको व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः प्रतीतिपथमवतरति। प्रत्युत अवयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण शक्तेभ्यः पदेभ्यो नूपुरादिभ्योऽर्थज्ञानम्। अतो नूपुरादिशब्दा रूढाः।

---

1 काव्यप्रकाश, 2, 8।

2 तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा- साहित्यदर्पण, 2, 4।

3 वृत्तिवार्तिकम्, पृ 1।

अवयवशक्तिमात्रसापेक्षं पदस्यैकाथप्रतिपादकत्वम् योग:। [1] यथा पाचकादिपदम्। अत्र पचतीति पाचक इत्यवयवार्थो बुध्यते, अत. पदमिदं यौगिकम्। अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेवार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढि:। यथा पङ्कजादिपदम्। अत्रावयवसमुदायकशक्त्योरुभयोर्दर्शनाद्योगरूढित्वं पङ्काज्जन्मत:। परं पङ्कजं सर्ववस्तु नहि पङ्कजपदवाच्यम्, अत: समुदायशक्त्यापङ्कजपदस्य कमलरूपिण्यर्थे रूढि.। अवयवसमुदायसंवलितशक्तिलभ्य: पद्मरूपोऽर्थ: पङ्कजपदस्य योगरूढोऽर्थ:।

अवयवसमुदायोभशक्तिसापेक्षमेवार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढि:। [2] यथा पङ्कजादिपदम्। अत्रावयवसमुदायशक्त्योरुभयोर्दर्शनाद्योरूढित्वं पङ्कजपदस्य। पङ्कज्जायत इति पङ्कज एष योगलभ्योऽर्थ:। पंकजस्य पंकाज्जन्मत:। परं पंकजं सर्व वस्तु नहि पंकजपदवाच्यम्, अत: समुदायशक्तया पंकजपदस्य कमलरूपिण्यर्थे रूढि:। अवयवसमुदायसंवलितशक्तिलभ्य: पद्मरूपोऽर्थ: पंकजपदस्य योगरूढोऽर्थ:।

केचिद् यौगिकरूढं चतुर्था विधामपि समामनन्ति।[3] तद्यथा- उद्भिदादिपदम्। अत्र उद्भिद्पदस्य योगलयोऽर्थ उद्भेदनकर्तृं तरुगुल्मादि:, यागविशेष इत्ययौगिक: अर्थोऽपि पदस्यास्य प्रतिभासते, अत उद्भिद् इति पदस्य यौगिकत्वं रूढत्वञ्चेत्युभयमप्युपपन्नम्।

इत्थं प्राधान्येनाभिधायास्त्रिविधत्वमेव। [4] रूढयोगयोगरूढभेदात्। परमश्वगन्धादीनां पदानां सद्भावाद् यौगिकरूढश्चतुर्थ: प्रकारोऽप्यभिधाया: सम्प्रतिपद्यते शब्दशक्तिविद्भि:।

---

[1] तत्रैव, पृ 1।
[2] तत्रैव, पृ 2।
[3] न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि, पृ 106।
[4] रसगङ्गाधर, पृ 127।

व्यञ्जनाविमर्शः

अभिधालक्षणातिरिक्ता वृत्तिर्व्यञ्जना। तल्लक्षणं यथा-

विरतास्वभिधाद्यासु यथार्थो बोध्यते परः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च।।[1]

एवं वाच्यलक्ष्यार्थव्यतिरिक्तप्रतीयमानार्थद्योतकः शब्दस्यार्थस्य च व्यापारो व्यञ्जनेति फलितम्। इयं वृत्तिः काव्यशास्त्रज्ञैराविष्कृता। काव्ये नाभिधालक्षणाभ्यां निर्वाहः, यतोऽभिधा शब्दस्य मुख्यमर्थं लक्षणा च तत्सम्बद्धमर्थमवगमय्योपरमेते। परं काव्ये न केवलं वाच्यार्थलक्ष्यार्थाभ्यां कश्चिल्लाभः। दृष्टश्रुतोऽर्थः काव्ये यदि तथैवोपनिबध्यते, तर्हि न काचिच्चमत्कृतिस्तत्र। वाल्मीकि कालिदासादीनां काव्यं यत् सहृदसान् प्रीणयति, न तद् वाच्यंवाचकभावेन लक्ष्यलक्षकभावेन वा, प्रत्युत प्रतीयमानार्थमहिम्नैव। प्रतीयमानोऽर्थश्च नाभिधया नापि च लक्षणया प्रत्याय्यः। अभिधा सङ्केतितमर्थमेव बोधयितुं प्रभवति। अतो यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे साक्षात् सङ्केतोऽसावभिधाया विषयः। अभिधायाश्च सामर्थ्यं नियतार्थप्रत्यायनपर्यन्तम्। लक्षणा च यद्यप्यभिधेयार्थातिरिक्तमर्थं बोधयति, परं तथाप्यसौ वाच्यार्थसम्बद्धमेवार्थं प्रत्याययति नासम्बद्धमर्थम्। अत एवाभिधालक्षणाभ्यां लक्षणोच्यते। लक्षणया बोध्योऽर्थोऽपि सदा नियत एव। एवमभिधालक्षणाभ्यां नियतस्यैवार्थस्य प्रतीतेर्न्यायमीमांसादिशास्त्रेषु तयोरूपयोगः। परं सहृदयहृदयाह्लादक काव्ये वाच्यार्थलक्ष्यार्थातिरिक्तप्रतीयमानार्थस्य परमाह्लादकत्वेन ग्राह्त्वादभिधालक्षणाभ्यां न निर्वाहः। अतएव यथा वाच्यार्थावगत्यर्थमभिधा वाच्यार्थसम्बद्धलक्ष्यार्थबोधार्थञ्च लक्षणाऽङ्गीक्रियेते, तथैव प्रतीयमानार्थप्रत्यायनार्थं व्यञ्जना नाम्न्यतिरिक्ता वृत्ति. काव्यशास्त्रज्ञैः स्वीक्रियते।

प्रतीयमानार्थप्रत्यायनार्थं व्यञ्जनोपादीयत इत्यतः कोऽयं प्रतीयमानो नामार्थ इति प्रथमं ज्ञातव्यं भवति। शबदानामर्थः प्राधान्येन द्विविधः। साक्षाद्भिहितोऽनभिहितश्च। तत्र साक्षादभिहितोऽर्थो यथा घटपदस्य घटत्वरूपोऽर्थः, पटपदस्य च पटत्वरूपोऽर्थः। अयमर्थो

---

[1] विश्वनाथ, साहित्य-दर्पण., 2 12।

वाच्योऽभिधया बोध्य:। परं साक्षादनभिधेयोऽर्थो व्यङ्ग्य: प्रतीयमान:।[1] अयमर्थश्च व्यञ्जनया वेद्यतेऽतएवव्यङ्ग्योप्युच्यते। काव्ये चारुत्वं प्रतीयमानेनार्थेनैव न वाच्यार्थेन। यथोक्तमानन्दवर्धनाचार्येण-

अत्यन्तसारभूतत्वाच्चायमर्थो व्यङ्ग्यत्वेनैव दर्शितो न तु वाच्यत्वेन। सारभूतो ह्यर्थ: स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशित: सुतरामेव शोभामावहतिं। प्रसिद्धिश्चेयमस्त्येव विदग्धविद्वत्परिषत्सु यदभिमततरं वस्तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रकाश्यते न साक्षाच्छब्दवाच्यत्वेन।[2]

प्रतीयमानेऽर्थ एव चमत्कारो न तु वाच्यार्थ इत्यधोलिखितेनोदाहरणेन स्पष्टं भवति।

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियाया: सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम्।।[3]

अत्र वाच्यप्रतीयमानौ द्विविधावर्थौ प्रतीतिपथमवतरत:। तत्र वाच्योऽर्थो नायिकाया: विषय:। प्रतीयमानोऽर्थश्च तद्भर्तृविषय:।

अत्रायं वाच्यार्थ: प्रथमं प्रस्फुटति। उपपतिमुपभुज्य गृह प्रत्यागतां दृष्टाधरां नायिकां दृष्ट्वा तदीयां प्रच्छन्नां रतिमभ्यूह्य तस्या: प्रियसखी प्रच्छन्नकामुकोपभोगरूपव्यलीकशङ्कानिराकरणार्थं नायिकाभर्तृसन्निधौ तामित्थं सम्बोधयति यदनीर्ष्यालोरपि भर्तुर्मनसि निजपत्न्या: सव्रणमधरं वीक्ष्य परपुरुषरति शंका समुदेति। अतस्त्वया सभ्रमरपद्माघ्राणस्वभावात् महद्दु:खमामन्त्रितम्। खण्डिताधरां त्वां दृष्ट्वा तव भर्तावश्यमेव त्वां परपुरुषसम्भोगशंकाकलंकेन खलीकरिष्यति। यद्यपित वाधरे ब्रणं कमलाघ्राणशीलत्वाद् भमरदंशजन्यं परं तथापि लोकोऽद्यत्वे युवतिजनचारित्र्याविषये सापवाद:। मया त्वं कार्यादस्मान्निवारिता, परं

---

1 पण्डित. पट्टाभिराम., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक, पृ 426।
2 तत्रैव, पृ 533।
3 तत्रैव, पृ 76।

तथापि मद्वचनमनादृत्य त्वया सभ्रमरपद्माघ्राणरूप: स्वस्वभावो न परित्यक्त:। अत: स्वाग्रहस्य फलं त्वयाधुनावश्यमेव भोक्तव्यम्। नाहं किमपि कर्तुं समर्था।

अयं नायिकाविषयो वाच्यार्थ: साक्षाच्छब्देनावेदित:। अयमर्थोऽविदग्धानामपि स्फुट:। नास्मिन्नर्थे काचिद् विच्छित्ति:। परं पद्यादस्मादेव वक्तृवोद्धव्यमहिम्ना निरन्तरं काव्याभ्यासवशात् विशदीभूतमनोमुकुरै: सहृदयैरपरोऽर्थो महिम्ना निरन्तरं काव्याभ्यासवशात् विशदीभूतमनोमुकुरै: सहृदयैपरोऽर्थोऽप्यास्वाद्यते। अयमेवार्थ: प्रतिपत्तृप्रतिभानुप्राणित: प्रतीयमान:। तद्यथा- विदग्धा सखी नायिकाया: सविधे तद्भर्तारं दृष्ट्वा सव्रणस्याधरस्य दर्शनेन नायिकेयं भर्तु5 कोपास्पदमवश्यमुपयास्यतीति शंकमाना सभ्रमरपद्माघ्राणवशादेवास्या अधरे व्रणं न तु कदापि परपुरुषसम्भोगवशादिति वैदग्ध्येन तद्भर्त्तारं ध्वनयति। अयमेवार्थोऽत्र चारुतामातनोति। स्वशब्दानावेद्यत्वादयमर्थो नाभिधेय: परं प्रतीयमान:। यथा यथा प्रकरणज्ञैर्विदग्धैरयमर्थो विचार्यते, तथा तथा घण्टानिर्ह्रादस्थानीयोऽयमर्थोऽपूर्वा विच्छित्तिमातनुते। नात्र नियतस्यैवार्थस्य प्रतीतिरभिधेयार्थवदपितु यथा यथा सहृदयै र्विचार्यते तथा तथा गाढीभवन्त परिमेयो व्यङ्ग्योऽर्थ: परिस्फुरति। तथाहि- प्रियाया इति सपत्नीविषयं पदं नायिकाया: सौभाग्यमुद्घाटयति। अद्येयं तव हृदयवल्लभा वाक्चा तुर्येण परिरक्षिता व्यलीकशङ्काकलङ्कात्, पुनरेवमियं नोपभोग्या येन रदनदंशनादीनि सुरतचिह्नानि प्रकटितानि भवेयुरिति व्यङ्ग्यं चौयकामुकविषयम्। अहं परमविदग्धा यया खण्डिताधरादीनि सुरतचिह्नानि संगोप्य स्वसखी चौर्यरतिकलङ्कान्निरवकाशीकृतेति संख्या वैदग्ध्यं तटस्थसहृदयविषयं व्यङ्ग्यम्।

एवं वक्तृबोद्धव्यादीनामुपाधीनां पर्यालोचनयाऽनवधिव्यङ्ग्योऽर्थ: परिस्फुरति। एवंविध: शब्देनानुक्तोऽर्थ: साक्षाच्छब्देन नावेद्यते, प्रत्युत वक्तृबोद्धव्याद्युपाधिपर्यालोचनया सहृदयैरनुभूयते, अतो घण्टानिर्ह्रादस्थानीयोऽयमर्थ: काव्ये परमरामणीयकाधायक:।[1]

[1] मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि।
प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषिताम्।।
-आनन्दवर्धन, ध्वन्यालोक, 3, 38।

काव्ये वाच्योऽर्यस्तु केवलमुपायमात्र एव। औपयिकोऽर्थस्तु प्रतीयमान एव। सहृदया काव्ये तावदेव वाच्यार्थमुपाददति, यावदसौ प्रतीयमानार्थद्योतने सहकारितमवलम्बते। तदवगतौ तेषामास्वादविषयोऽर्थः प्रतीयमान एव।

[library stamp]

रसिकजनललामभूतेनानन्दवर्धनाचार्येण प्रतीयमानार्थस्य स्वरूपमेवं निर्दिमास्ते-

प्रतीयमानां पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु।।[1]

अयमाशयः। यथा रमणीनां कामिजनहृदयवल्लभता तालङ्कारेषु नाप्यक्षयवेष्ववशिष्टा, प्रत्युत कटककेयूरावतंसकाञ्च्यादिलौकिकाभूषणव्यतिरिक्ते मुखाधरचिबुकाद्यवयवेभ्योऽप्यतिरिक्ते लावण्ये एव तासां कामिजनहृदयावर्जकता, तथा काव्येऽपि प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसमास्वाद्य आभूषणकल्पवाच्यार्थाद् व्यतिरिक्तः स्वशब्देनानुकतो ललना लावण्यवच्चकास्ति। यथा काणत्वादिशरीरावयवदोषरहिताय: विविधकटककेयूरादिविभूषणविभूषितायामपि कामिन्यां लावण्यादर्शनात् सौन्दर्यरत्नवैकटिकानां प्रीतिर्नजायते, तथैव विविधानुप्रासोपमाद्यलङ्कारभूषितो वाच्यार्थश्चारुत्वात्मनः प्रतीयमानार्थस्यादर्शनाल्लावण्यशून्याङ्गनावत् सहृदयहृदयं नावर्जयति। यथा च शरीरावयवोपस्कारकभूषणरहिताया अपि कामिन्या लावण्यमेव परमं भूषणम्, तथैव स्वशब्देनानभिधीयमानः प्रतीयमानोऽर्थ एव काव्यकामिन्या लावण्यकल्पं परमं सौभाग्यम्।

प्रतीयमानोऽर्थः साक्षान्नाभिधीयते, प्रत्युताभिव्यज्यते। अतएव रमणीयता तत्रं पदं निदधाति। तद्यथा-

सादरवितीर्णयौवनहस्तावलम्बं समुन्नमद्भ्याम्।
अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम्।।[2]

---

[1] तत्रैव 1, 4।

[2] शास्त्री, पं पट्टाभिराग, ध्वन्यालोकलोचनभाष्यम्, पृ 256।

इत्यत्र त्वदीयोन्नतकुचावलोकनेन कस्य मन्मथो नोज्जृम्भत इति स्वशब्देनानभिहित: प्रतीयमानोऽर्थो यथा सहृदयहृदयानुरञ्जक:, न तथा तारूण्येनोन्नतौ तव स्तनाविति स्वशब्देनावेदित: स्फुटोऽर्थ:।

यथावा-

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्।।[1]

इत्यत्र प्रदोषसमये त्वयाऽऽगन्तव्यमिति स्वशब्देनानभिहितोऽर्थो हसन्नेत्रार्पिताकूतमित्यादिनाविष्कृत:। अत: शब्दस्य व्यञ्जकत्वविघटनाच्छब्देनैवोक्तोऽयमर्थोऽप्रतीयमान: काव्ये न चारुत्वाधायक:। परमसावेवार्थो यदा शब्देन स्पष्टमनुक्त्वा ध्वन्यते, तदा तेन प्रतीयमानार्थेन काव्ये किमपि चारुत्वमधिकं जायते। गम्भीरोऽहं न मे कृत्यं कोऽपि वेद न सूचितम्। किञ्चिद् ब्रवीमि इत्यत्र गाम्भीर्यरूपोऽर्थ: स्पष्टमेवावेदित:। अतोऽत्राभिधेयत्वादर्थस्य न काचिच्चमत्कृति:। परं काव्ये यदा गोप्यमानतयार्थश्चकास्ति, तदा गूढत्वात्तस्य काप्यनवद्यता काव्ये पदं निदधाति। स्वत: उक्तिं विना यत्रार्थोऽभिव्यज्यन्ते, तत्र तथाविधस्य प्रतीयमानार्थस्याभिव्यक्त्यैव परमं माधुर्य काव्यस्य। यथोक्तम्-

अनुद्‌घुष्ट: शब्दैरव च रचनात: स्फुटरस:।
पदानामर्थात्मा जयति कवीनां बहुमदम्।।
यथा किञ्चित् किञ्चित् पवनचललोलाञ्चलतया।
कुचद्वन्द्वं कान्तिं किरति न तयोद्‌घाटितमुर:।।[2]

प्रतीयमानोऽर्थस्त्रिविध:- वस्तुरूप:, अलङ्काररूप:, रसरूपश्चेति।

1. वस्तुरूप: प्रतीयमानोऽर्थ:

---

[1] तत्रैव, ध्वन्यालोक, पृ 250।

[2] गान्धी, लालचन्द्र-भगवानदास, नरेन्द्रप्रभसूरी-अलङ्कारमहोदधि, पृ 300।

रसाद्यङ्कारभिन्नमर्थ वस्तु, तस्य प्रतीयमानतायां वस्तुरूप: प्रतीयमानोऽर्थ: ।
तद्यथा-

शिखिपिच्छकर्णपूरा वधूव्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ।।[1]

अत्र व्याधस्य वधू: शिखिपिच्छमात्रकृतपसाधनापि मुक्ताफलालङ्कृतसपत्नीनां मध्ये सगर्वं भ्रमतीति वाच्योऽथ उत्तान: स्वशब्देनाभिहितोऽविदग्धानामपि विषय: । नात्र कश्चिच्चमत्कारस्तस्य स्फुटत्वात् । परं सहृदयैर्वक्तृबोद्धव्यादीनामुपाधीनां महिम्नातिरिक्तो व्याधवध्वा: सौभाग्यातिशयरूपोऽर्थ: प्रतीयमान: सन्नास्वाद्यते । पूर्वं व्याधो मम सपत्नीष्वनुरक्तस्तासां सम्भोगपराङ्गमुखो दूरदेशगमनव्यवधानानाकुलहृदयो हस्तिनोऽपि जघान, तद्गण्डस्थलविनिर्गतैमौक्तिकैश्च सपत्नीनां प्रसाधनं जातम् । पर यदा प्रभृत्यसौ मय्यनुरक्तस्तस्माद्दिवसान्निरन्तरसम्भोगरसिकतया मम विरहमसहमानो व्यग्रतया दूरं गन्तुमशक्त: सुखलभ्यमयूरपरभृतादिपक्षिणो हत्वैव सन्तुष्यति । अतएव शिखिपिच्छमात्रमेव ममालङ्करणम् । तेन मुक्ताफलरचितप्रसाधना अपि मम सपत्न्योऽधन्या:, अहं तु शिखिपिच्छमात्रकर्णपूरापि धन्या यस्यां व्याध एवमनुरक्तो यद् दूरदेशवर्त्यरण्यस्थान् गजादीनहत्वा समीपस्थमयूरमात्रमारणेनैव संतुष्यति । एवं व्याधवध्वा: सौभाग्यातिशयरूपो योऽर्थो गोप्यमानतया परिस्फुरति, तस्य वस्तुरूपत्वात् प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र वस्तुरूप: ।

(ख) अलङ्काररूप: प्रतीयमानोऽर्थ:

उपमादीनां प्रसिद्धानामलङ्काराणां व्यङ्ग्यत्वेन प्रतीतौ अलङ्काराणां प्रतीयमानता । तद्यथा-

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तवमुखे तरलायताक्षि ।

[1] शास्त्री, पृ पट्टाभिराम., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक , पृ 300 ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ।।[1]

अत्रादौ प्रणयकुपितामनन्तरञ्च कोपकालुष्यापगमात् प्रसादसुमुखीमपि नायिकां दृष्ट्वा नायकस्य मनसि मन्मथो नोज्जृम्भते। तेन समीपस्था सखी तयोः सङ्गममभिलषन्ती चातुर्येण नायकमधिक्षिपति। एवंविधा सन्ध्यारुणपूर्णशशधरमण्डलमुखी चञ्चलेषद्विहसनीशीलायतलोचनां नायिकां पश्यतोऽपि नायकस्यास्य मनसि यदि न रिरंसा समुदेति, तेनायं सुव्यक्तमेव जलराशिसमुद्रेण तुल्यो जडः। वस्तुतस्तु समुद्रेऽपि पूर्णचन्द्रोदयसमये विकारः सम्पद्यते। अयं तु नायकोऽस्यां पूर्वानुरक्तः पूर्णचन्द्रवद्विलसन्नायिकामुखं पश्यन्नपि चाटुकारैर्नायिकां न प्रीणयत्यतोऽयं समुद्रादप्यधमः।

पद्येऽस्मिन् यद्यपि वस्तुरूप्योऽप्यर्थः प्रतीयते, परं तथाप्यनपुरणनरूपं यद् रूपकं व्यङ्ग्यं मुखचन्द्रयोरभेदध्वननात्, तदेव सहृदयहृदयाह्लादकारि। अतस्त्वन्मुखचन्द्रावलोकनेन नायकस्य मनसि प्रीतिर्न समुदेतीति। मुखचन्द्रयोरुपमानोपमेयभावः प्रतीयमानो रूपकालङ्कारप्राणायितश्चारुत्वमातनोति। यथोक्तमभिनवगुप्तपादाचार्येण-

'अनुरणनरूपं यद्रूपकमर्थशक्तिव्यङ्ग्यं तदाश्रयेणेह काव्यस्य चारुत्वं व्यवतिष्ठते। ततस्तेनैव व्यपदेश इति सम्बन्धः'।[2]

एवमत्र रूपकालङ्कारः प्रतीयमान, न तु स्वशब्देनाभिहितः।

(ग) रसरूपः प्रतीयमानोऽर्थः

रत्यादयः स्थायिभावा वासनात्मतया सहृदयहृदयेषु विद्यमाना यदा काव्ये विभावानुभावसञ्चारिणां संयोगादभिव्यज्यन्ते तदा श्रृंगारादयो रसा व्यपदिश्यन्ते। रत्यादीनां स्थायिभावानां विभावानुभावादिसंयोगेन व्यक्तिः काव्ये परमानन्ददायिनी

---

[1] तत्रैव, पृ 261।
[2] पण्डित. पट्टाभिराम., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक., लोचनटीका। पृ 164।

भवति। अत: रस: परमाह्लादमय: परब्रह्मानन्दसविध:। वस्त्वलङ्काररूपिणोरर्थयोरभिधेयत्वमपि स्यात्, परं रसस्तु सर्वथा प्रतीयमान एव। तद्यथा-

त्वं मुग्धाक्षि विनैव कंचुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि।
शय्योपान्तनिर्विष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यात: शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजन:।।[1]

इत्यत्र रतिचित्तवृत्त्युचितकञ्चुलिकापारणसस्मितावलोकनादीनां विभावानुभावानां योजनया स्वसंविदानन्दचर्वणागोचरो योऽर्थ: प्रपालकरसन्यायेन सहृदयैरास्वाद्यतेऽसौ श्रृंगाररसव्यपदिष्ट:। अयमर्थोऽभिलाषचिन्तानुरागादीनां शब्दानामप्रयोगे विभावानुभावादीनां सम्मेलनमहिम्ना परिस्फुरति। नह्यत्रवंविध: कश्चिच्छब्द उपात्तो यो नायको नायिकायामनुरक्त इत्यर्थ साक्षात् बोधयति। प्रत्युतावेगहर्षादीनां शदानामप्रयोगे एवायमर्थ: सहृदयहृदयसर्वस्वभूत: शब्दानां वाच्यार्थात् परिस्फुरति। अत एवायमनभिहित: प्रतीयमान:।

त्रिविधोऽयं प्रतीयमानोऽर्थ एवानन्दवर्धनादिभिराचार्यैर्ध्वनिनाम्ना काव्यशास्त्रे व्यवस्थापित:।

ध्वनिवादिभिर्ध्वनिशब्द: पञ्चधा विभज्यते। तेन च ध्वनिशब्दस्य पञ्चार्था:।

1. ध्वनति य: स: (व्यञ्जक: शब्द:) ध्वनिरिति विग्रहेण व्यञ्जकशब्दस्य ध्वनिरित्यभिधानम्।
2. ध्वनति धानयति वा य: स: (व्यञ्जकोऽर्थ:) ध्वनिरिति विग्रहेण व्यञ्जकस्यार्थस्य ध्वनिरिति संज्ञा।
3. ध्वन्यते अनेनेति ध्वनिरिति विग्रहेण शब्दार्थयोर्व्यापारो व्यञ्जनापि ध्वनि:।

---
[1] भट्टाचार्य. शिवप्रसाद., मम्मट-काव्यप्रकाश., पृ 78।

4. ध्वन्यते इति ध्वनिरिति विग्रहेण व्यङ्ग्यस्य ध्वनितस्य वस्त्वलङ्कार व्यञ्जनयाभिव्यज्यन्ते तत्रापि काव्ये ध्वनिव्यवहार:।

5. ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति विग्रहेण यत्र वस्त्वलङ्काररसा ध्वन्यन्ते व्यञ्जनाभिव्यज्यन्ते तत्रापि काव्ये ध्वनिव्यवहार:।

यथोक्तं ध्वनिप्रस्थानप्रबलपरिपोषकेणाभिनवगुप्तपादाचार्येण-

स इति। अर्थो वा शब्दो वा, व्यापारो वा। अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति शब्दोऽप्येवम् व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति व्यापारो वा[1]

एवमभिनवगुप्तपादाचार्येण ध्वनिशब्दं पञ्चधा निरुच्य भर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयकारिकाणाञ्च स्वमतानुसंवादि व्याख्यानं विधाय सर्वथा भर्तृहर्यादिप्रमुखवैयाकरणाविसंवादि ध्वनिशब्दस्य पञ्चधा निर्वचनमिति स्वोपज्ञे लोचनभाष्ये यौक्तिकया दृष्ट्या प्रतिपादितम्। तद्यथा-

(1-2) ध्वनति ध्वनयतीति वा य: शब्दोऽर्थो वा ध्वनि:। तस्य शब्दस्यार्थस्य वा ध्वनिरित्यभिधानमधोलिखितभर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयकारिकानुकूलम्। तत्र भर्तृहरिणा-

प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा।
ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते।।[2]

इत्यादिना प्रकाशकानां गकारोकारादीनां वर्णानां ध्वनिरिति संबा कृता, तथैव ध्वनिवादिभिरपि व्यञ्जकौ शब्दार्थौ ध्वनिरिति नाम्नाभिधीयते। अयमाशय: - यथा नादरूपाामन्त्यवर्णसाह्येन स्फोटाभिव्यञ्जकानां वर्णानां प्रकाशकत्वाद् ध्वनिरित्यभिधानं वैयाकरणदर्शने, तथैव शब्दस्य स्वाभिधेयार्थमुपसर्जनीकृत्य अर्थस्य च स्वात्मानं

---

[1] शास्त्री, पं पट्टाभिराम·, ध्वन्यालोकलोचनभाष्यम् पृ 105-6।

[2] भर्तृहरि., वाक्यपदीयम्, 1, 84।

गुणीकृत्य प्रतीयमानार्थद्योतनाच्छाब्दार्थयोरुभयो: स्फोटाभिव्यञ्जकवर्णसाम्याद् ध्वनिरित्यभिधान- मुपपन्नम्।[1]

(3) ध्वन्यते अनेनेति ध्वनिर्व्यापार:। येन व्यापारिणार्थे ध्वन्यते, स व्यापारोऽपि ध्वनि:। व्यञ्जनाह्वव्यापारस्य ध्वनिरिति व्यपदेशोऽपि भर्तृहरिवचनेन सह संगतिं भजते। स्फोटवादिभि: प्राकृतस्य ध्वनेर्नित्यत्वं वैकृतस्य चानित्यत्वं एक एव। शब्दानामुच्चारणे एक व व्यापार: स च प्राकृतो नित्य:। यथोक्तम्-

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मति:।
यदि वा नैव गृह्णति वर्णं वा सकलं स्फुटम्।।[2]

अयमाशय:। गौरिति पदस्य बालवृद्धादिभि: पृथक् पृथगुच्चारणे क्रियमाणे य: स्वरगतो भेदो द्रुतविलम्बितात्मा प्रतीयते, असौ वैकृतध्वनिजन्य:। एक एव शब्दो भिन्नैर्भिन्नैर्बालवृद्धादिभिर्यदा पृथक् पृथगुच्चार्यते, तदा शब्दस्योच्चारणे तु एक: प्राकृतो व्यापार एव सर्वत्र व्याप्रियते, परमनेन दीर्घमुच्चारितमनेन मन्दमिति द्रुतविलम्बितभेदौ वैकृतध्वनिजन्य व। वैकृतध्वनिनैवोच्चार्यमाण: शब्दो द्रुतविलम्बभावमापन्न: संमुपोहित: सन् प्रतीयते। परं प्राकृतो ध्वनिस्त्वेकरूप एव। नहि तत्र कश्चिद्भेद: कृतो भवति।[3]

तथास्थिते शाब्दिकैर्यथा द्रुतविलम्बितात्मन उच्चारणव्यापारस्य वैकृतेन ध्वनिना भिद्यमानस्योपचारवशाद् ध्वनिरिति संबा क्रियते, तथैव ध्वनिवादिभिरपि प्रसिद्धाभिधालक्षणातिरिक्तस्य द्योतनात्मनो व्यापारस्य ध्वनिरिति व्यपदेशो विधीयते। अयं भाव:। यथा प्रसिद्ध उच्चारणव्यापार: सर्वत्रैकभावेन व्यवस्थितो वैकृतेन

---

[1] तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यस्फोटाभिव्यञ्जकास्ते ध्वनिशब्देनोक्ता। यथाह भगवान् स एव 'प्रत्ययैरित्यादि'। तेन व्यञ्जकौ शब्दार्थावपीह ध्वनिशब्देनोक्तौ।
-शास्त्री, प पट्टाभिराम, ध्वन्यालोकलोचनभाष्यम्, पृ 134।

[2] शास्त्री, स क रामनाथ, भट्टोम्बेक-श्लोकवार्त्तिक-व्याख्या, पृ 445।

[3] वर्णस्य ग्रहणे हेतु प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।
वृत्तिभेदे निमित्तत्व वैकृत. प्रतिपद्यते।।
स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिन.।
ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते।।
- भर्तृहरि, वाक्यपदीयम्, 1, 75-77।

वैखरीगतेन द्रुतविलम्बितरूपेण ध्वनिना परिवर्तमान: सोपाधिक: सन्नुपचारवशाद्ध्वनिरित्युच्यते, तथैव ध्वनिवादिनां ध्वनिरपि प्रसिद्धाभिधालक्षणाव्यापारातिरिक्तो विलक्षण एव व्यापार:। असौ चापि तत्साम्याद् ध्वनिरित्यभिधीयते। एवं व्यञ्जनाव्यापारस्यापि ध्वनिनामकरणं युक्तम्।[1]

(4) ध्वन्यत इति व्युत्पत्तया त्रिविधस्य वस्त्वलङ्काररसरूपिणोऽर्थस्य ध्वनिरित्यभिधानमधोलिखितवाक्यपदीयकारिकाश्रितम्। तद्यथा

य: संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते।

स स्फोट: शब्दजा: शब्दा: ध्वनयोऽन्यैरुदाहृता।।[2]

इत्यत्रान्त्यवर्णबुद्धिनिर्ग्राह्यस्य शब्दजस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यपदेशो भर्तृहरिणा कृत:, तथा ध्वनिवादिभिरप्याचार्यैर्वाचकै: शब्दैर्वाच्यैरर्थैर्वा अभिव्यक्तस्यार्थस्य ध्वनिरित्यभिधानं कृतम्। अत्र शब्दज: शब्द: इत्यस्याशय: शब्दानित्यत्ववादिभिर्वैयाकरणैरेवं व्याख्यात:-

'करणै: कण्ठताल्वादिभि: संयोगविभागाभ्यां - वायुसंयोगविभागाभ्यां य: शब्द: प्रथममुपजन्यते, स स्फोट: बोधक उत्तरोत्तरशब्दानां कारणञ्च। ये च शब्दजा:- स्फोटाख्यात्- जाता:, ते ध्वनय: अन्यै: स्फोटकार्यत्ववादिभिराचार्यै: कथिता.'।[3]

अयमाशय:। स्फोटकार्यत्ववादिनामाचार्याणां मते प्रथमवर्णोच्चारणेनाभिव्यक्त: स्फोट उत्तरवर्तिनां ध्वनीनां बोधक:। इत्थं प्रथमवर्णोच्चारणाभिव्यक्तात् स्फोटात् घण्टानुरणनन्यायेनोत्तरवर्तिनां ध्वनीनां प्रकटीकरणं भवति। यथा घण्टानादे जाते प्रथमाभिव्यक्तो नाद उत्तरोत्तरे नादेऽनुस्यूत: पश्चाच्चरमे नादे पर्यवस्यति, तथा प्रथमवर्णोच्चारणाभिव्यक्त: स्फोट: परिवर्तिनां ध्वनीनां कारणभूतो घण्टानिर्ह्रादवच्चरमे

[1] किञ्च वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सत्सु, यथोक्तम्, 'अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मति.' इत्यादि इति। तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तुर्योन्यो द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धादुच्चारणव्यापारादभ्यधिक. स ध्वनिरुक्त।
-पण्डित पट्टाभिराम, आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक., लोचनभाष्यम्, पृ 135।

[2] भर्तृहरि, वाक्यपदीयम्, 1, 103।

[3] शुक्लानारायण, वाक्यपदीय-टीका, 1, 102।

ध्वनौ संक्रान्तस्तमभिव्यनक्ति। यथा शब्दस्य स्फोटाभिव्यक्तस्य शब्दस्य स्फोटानित्यत्ववादिभि: शाब्दिकैर्ध्वनिरिति संबा कृता 'शब्दजा: शब्दा: ध्वनयोऽन्यैरुदाहृता:' इति भर्तृहरिवचनप्रामाण्यात्, तथैव वस्त्वलंकाररूपो व्यंग्योऽर्थोऽपि घण्टानिर्ह्रादस्थानीयो ध्वनिरित्युच्यते। व्यंग्यार्थस्य घण्टानिर्ह्रादस्थानीयत्वमित्थं स्पष्टम्। व्यञ्जकेभ्य: शब्देभ्यो व्यज्यमानो व्यङ्ग्योऽर्थ एककालावच्छेदेन न प्रकाशमुपयाति। परं प्रति भावद्भि: प्रकरणादिपर्यालोचनायां कृतायां घण्टानर्ह्रादिवदसौ क्रमेणाभिव्यक्तिमुपयाति, अन्ते च निर्ह्रादवद् गूढतामुपगच्छन् परमास्वादरूपो भवति।

यद्यप्यनया व्याख्यया रसरूपार्थस्य व्यङ्ग्यत्वं पराहतं भवति, पर वस्त्वलंकाररूपिण्यर्थे घण्टानिर्ह्रादस्थानीये प्रोक्ते उपलक्षणेन असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसस्यापि ध्वनित्वं युज्यते एव। इत्थं स्फोटाभिव्यक्तस्य शब्दस्य यथा ध्वनिरिति संबा यौक्तिकी, तथा व्यञ्जकै: शब्दैरभिव्यक्तस्य घण्टानिर्ह्रादस्थानीयस्य व्यङ्ग्यार्थस्यापि ध्वनिरिति व्यपदेश उपयुक्त एव।[1]

(5) एवं यत्र व्यञ्जकाच्छब्दार्थाद्वा व्यञ्जनाव्यापारामहिम्ना प्रतीयमानोऽर्थ: अभिव्यज्यते, तस्य काव्यस्यापि व्यञ्जकशब्दार्थव्यङ्ग्यार्थव्यञ्जनाव्यापारसम्मिश्रणाद् ध्वनित्वमुपपद्यते।

आनन्दवर्धनाचार्यस्य 'वाच्यवाचकसम्मिश्र: शब्दात्मा काव्यमिति'[2] ग्रन्थस्य या व्याख्या अभिनवगुप्तपादाचार्येण स्वकीये ध्वन्यालोकलोचने कृता,[3] तयेदं स्पष्टं भवति यदानन्दवर्धनाचार्यानुमतोऽयं ध्वनिशब्दस्यार्थपञ्चके प्रयोग:। तथाहि वाच्यवाचक: इत्यनेन शब्दार्थयोर्व्यञ्जकत्वं सिद्धम्।

---

[1] श्रोत्रशष्कुलीं सन्तानेनागता अन्त्या शब्दा श्रूयन्ते इति प्रक्रियाया शब्दजा. शब्दा. श्रूयमाणा इत्युक्तम्। घण्टानुरणनरूपत्व तावदस्ति, ते च ध्वनिशब्देनोक्ता, यथाह तत्र भवान् भर्तृहरि - य सयोगविभागाभ्यामित्यादि। एव घण्टानिर्ह्रादस्थानीयोऽनुरणनात्मोपलक्षितो व्यङ्गयोप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृत।

-शास्त्री, पट्टाभिराम, ध्वन्यालोकलोचनभाष्यम्, पृ 140-41।

[2] तत्रैव, ध्वन्यालोक, पृ 133-35।

[3] तेन वाच्योऽपि ध्वनि., वाचकोपि शब्दो ध्वनि., द्वयोरपि व्यञ्जकत्व ध्वनि., ध्वन्यत इति कृत्वा। शब्दनं शब्द शब्दव्यापार· न चासावभिधादिरूप. अपित्वात्मभूत, सोऽपि ध्वननं ध्वनि.। काव्यमितिव्यपदेशयश्च योर्थ सोऽपि ध्वनि उक्तप्रकारध्वनिचतुष्ट्यत्वात्।

-शास्त्री, पट्टाभिराम., ध्वन्यालोकलोचनभाष्यम्, पृ 125।

व्यञ्जना पिहितमर्थं द्योतयति। शब्दानां योऽर्थो गूढस्तमेव पिहितार्थं व्यञ्जना प्रकाशयति। अविदग्धा काव्ये परिस्फुरन्तं परमनभिहितमर्थमवगन्तुं न प्रभवन्ति। परं विदग्धा निरन्तकाव्याभ्यासवशात् विशदीभूतया प्रतिभया गूढमप्यर्थमास्वादयन्ति। अत व केवलं वाच्यवाचकार्थकृतपरिश्रमा मीमांसकशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते, परं निर्मलपतिभावाद्भि: संस्कारविशेषवशादेवास्वाद्यते। एवं प्रतिपत्तु: संस्कारविशेष व काव्ये गूढमर्थं प्रकाशमानयति। सर्वथा गूढ: स्वशब्दानावेद्योऽर्थो व्यञ्जनाया विषय:। अयमर्थ: काव्य एवान्तर्हित:। परन्तु काव्यज्ञैरेवायमर्थोऽनुभूयते, नत्वकाव्यज्ञैर्वासनाशून्यैर्विविधशास्त्रकृतपरिश्रमैरपि विद्वद्भि:। इत्थं गूढस्यार्थस्य संस्कारविशेषवशादभिव्यक्तिर्व्यञ्जनेति निष्पीडितार्थ:।

व्यञ्जनाया मूलम्

ऋग्वेदे

ऋचां द्रष्टां ऋषिर्व्यञ्जनाप्राणायितं रहस्यमिमं जानाति यच्छब्दानां प्रचलितादर्थादतिरिक्तोऽपि कश्चन् रमणीयोऽर्थो भवति यं वाग्विदोऽवगच्छन्ति। साधारणा जनास्तु गूढं तमर्थं पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, शृणवन्तोऽपि न शृण्वन्ति, तत्वज्ञानं प्रच्छन्नमर्थं द्रष्टुं प्रभवन्ति।

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून् विशो न युक्ता उषसो यतन्ते।
सं ते गावस्तम आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू।।[1]

इत्यत्रापि व्यञ्जते इति पदं व्यक्तं कुर्वन्तीत्यर्थे प्रयुक्तं दृश्यते।

निरुक्ते

यास्को मुनिर्निरुक्ते उपसर्गाणामर्थद्योतकताविषये गार्ग्यशाकटायनाचार्ययोर्मतं निर्दिशति- **'न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु**

---
[1] तत्रैव, 7 79 2।

कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति।'[1] अत्र द्योतनपदे व्यञ्जनाया मूलं निहितम्। परतो ध्वनिवादिभिर्द्योतनशब्दो व्यञ्जनपरपर्यायरूपेण स्वीकृतम् एव। यथोक्तं मम्मटेन- **तच्च व्यञ्जनध्वननद्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम्।**[2] अतएव उपसर्गाणां अर्थद्योतकतां लक्ष्यीकृत्य नागेशभट्टेन वैयाकरणानां कृते व्यञ्जनास्वीकार आवश्यकः प्रोक्तः।

महाभाष्ये

भगवता फणिना व्यञ्जनपदस्याभिव्यक्त्यर्थे बहुशः प्रयोगः कृतः। तद्यथा- **तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते। अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते।**[3]

इत्थं गूढस्यार्थस्य व्यक्तिरिति विचारो न केवलं काव्यतत्वज्ञानन्दवर्धनोपज्ञ एव, परमयं विचार ऋग्वेदकालादेवारब्धो विभाव्यते।

वेदान्तदर्शने

तत्र वेदान्तदर्शनेऽपि सोऽहमस्मीति प्रतीतिरभिव्यक्तिरेव। मायोपहितं ब्रह्म स्थूलोऽहं विपन्नोऽहमित्याद्यनुभवति। परं मायायां निराकृतायां गूढमद्वैतं शुद्धं ब्रह्माभिव्यक्तं भवति। एवं वेदान्तिनां मोक्षो नोत्पाद्यः, परं मायावरणनिराकरणेनाभिव्यक्तिरेव स्वस्वरूपस्य। माया ब्रह्मस्वरूपमावृणोति। यदा मायाया आच्छादनमपाक्रियते, तदा तत्वमसीति धीर्भवति। एवमाच्छादकापनयनेन स्वरूपज्ञानं सोऽहमस्मीत्यभिव्यक्तिरेव गूढस्य स्वस्वरूपस्य। तथा सति गूढस्याभिव्यक्तिरिति व्यञ्जनाजीवातोः सूक्ष्मं बींज वेदान्तदर्शने विभाव्यम्।

सांख्यदर्शने

---

1 यास्क., निरुक्तम्, (आनन्दाश्रमसस्कृतग्रन्थावलिसस्करणम्) पृ 31।
2 करमकर, र दा मम्मट-काव्यप्रकाश, पृ 63।
3 महाभाष्यम्, III । 67 14/57।

सांख्यदर्शनस्य सत्कार्यवादेप्यभिव्यक्तिविचारो दृश्यते। तत्र कारणस्य कार्ये आविर्भावोभिव्यक्तिसहोदर एव। कार्यं कारणे गूढं सन्तिष्ठते। एवं कारेण गूढस्य कार्यस्याविर्भावोऽभिव्यक्तिरेव। तद्यथा- मृदि घटो गूढोऽनभिव्यक्तः सन् विद्यते। परं कुम्भकारेण घटे चिकीर्षिते सति मृद्यव्यक्तो घटः कारणावस्थायां पिहितः, कार्यावस्थायामाविर्भूय घटो भवति, जलानयनाद्यनेककार्येषु चोपयुज्यते। एवं कारणात्मनो मृदः कार्यावस्थायां याभिव्यक्तिरसावेव घटः।

अनेन प्रकारेण सांख्यदर्शनशास्त्रानुमते सत्कार्यवादेऽप्यभिव्यक्तिविचारावलोकनेन व्यञ्जनाया सूक्ष्मातिसूक्ष्मं रूपं सांख्यदर्शनेऽपि संभाव्यते।

नाट्यशास्त्रे

भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रं काव्यशास्त्रस्याकरभूतो ग्रन्थः। तत्र रसालङ्कारगुणादीनां विचारः। काव्यशास्त्रे परमप्रसिद्धः रससिद्धान्तस्तु नाट्यशास्त्र एव प्ररूढः। ध्वनिवादिभिराचार्यैः रसस्याभिव्यक्तिरेव सिद्धान्त्यते। [1] रामोऽयं सीतायामनुरक्त इति स्पष्टमभिधानेन न रसास्वादः। परं विभावानुभावसम्मेलने सहृदयानां चेतसि रसोऽभिव्यक्तो भवति। यदि रत्यादयो भावाः, स्वशब्देनावेद्यन्ते, तदा न रसानुभूतिः। परं यदोचिताः विभावानुभावादय उपनिबध्यन्ते तदा तैः रसोऽभिव्यज्यते। रत्यादीनां भावानां स्वशब्देनावेदने कृते चारुत्वं सर्वथा विलुप्यते, परं त एव भावा यदा विभावानुभावादिभिरभिव्यज्यन्ते तदा परमाह्लादोऽनुभूयते। एवं रसानुभूती रसाभिव्यक्तिरेव। वासनात्मतया सहृदयहृदयेषु गूढा रत्यादयः स्थायिभावा विभावानुभावादिसहकारिसामग्रीवशादभिव्यज्यन्ते रसताञ्चोपगच्छन्ति। इत्थमभिव्यक्तेः रसास्वादप्राणत्वाद् व्यञ्जनाया मूलं रससिद्धान्तसंस्थापके नाट्य शास्त्रे मार्गणीयम्। तत्र वी. वी. सोवनीमहोदयैः, सुशीलकुमार डे प्रभृतितिभिर्विपश्चिद्भिः-

"अत्राह- यदान्योन्यार्थसम्भूतैर्विभावानुभावव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशद्भावैः सामान्यगुणयोगेन अभिनिष्पद्यन्ते रसास्तत्कथं स्थायिन एव भावाः रसत्वमाप्नुवन्ति"।

---

[1] शास्त्री, पट्टाभिराम, आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक, पृ ४१-४६।

इत्यत्र नाट्यशास्त्रोद्धरणे व्यञ्जितैरित्यत्र ध्वनेर्मूलमुत्प्रेक्षितम्।[1]

यद्यपि 'व्यञ्जितैः' इति पदमत्र व्यञ्जनाव्यापारेण व्यञ्जितमिति पारिभाषिकेऽर्थे न प्रयुक्तः, तथापि विभावानुभावैर्भावानां व्यञ्जनं भरतमुनिसम्मतमित्युन्नेतुं शक्यते। सम्पूर्णे नाट्यशास्त्रे वृत्तिरूपेण न व्यञ्जनाविचारः कुत्रापि। परं भावानां ने व्यक्तिरिति विचारोऽस्फुटरूपेण मुनेर्मनसि परिस्फुरन् दृश्यते। यतो हि नाट्यशास्त्रे बहुधा मुनिना भावानां व्यञ्जनं प्रोक्तम्।[2] इत्थं व्यञ्जनाया बींज नाट्यशास्त्रस्य व्यञ्जितमिति पदे उत्प्रेक्षितुं शक्यम्।

स्फोटदर्शने

सिद्धान्तपक्षे तु वैयाकरणानां स्फोटदर्शने एव व्यञ्जनाया बीजम्। आनन्दवर्धनमम्मटप्रभृतीनां ध्वनिवादिनां वचनप्रामाण्यादिदमेव निश्शङ्कमभिधातुं शक्यते।[3]

यथा ध्वनिवादिनां दर्शने गूढः प्रतीयमानोऽर्थो व्यञ्जनया द्योत्यते तथैव स्फोटदर्शनेऽपि क्षणभङ्गुरैर्ध्वनिभिर्नित्यः स्फोटोऽर्थप्रत्यायकोऽभिव्यक्तो भवति। एवं यथा स्फोटादर्थप्रतीतिर्वैयाकरणदर्शने तथैव ध्वनिसिद्धान्तेऽपि व्यञ्जनयार्थप्रतीतिः। अभिव्यक्तितौल्यात् स्फोट-व्यञ्जनयोः सहोदरभावः।

अधुना कोऽयं स्फोट इति विवेक्तव्यं भवति। स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः, स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटः, स्फुटति स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दव्युत्पत्तिः।

अयं स्फोटः स्वयं प्रकाशोऽपि स्तिमितपिण्डीभूतपवनेन प्रतिरुद्ध इति तदवरोधनिराकरणद्वारा स्वाभिन्नत्वेनैव स्फोटं प्रकाशयति, पूर्वप्रदर्शितव्युत्पत्त्या च अर्थनिष्ठविषयतानिरूपकोपकस्थितिजनकतावच्छेदशक्तिमतश्शब्दस्य स्फोटपदार्थतया कल्पितसुप्तिङ्न्ततदादिरूपपदतत्समुदायरूपवाक्येतरस्य प्रकृतिप्रत्ययादेर्ग्रहणं बोध्यम्। अत

---

1 V.V. Sovani : Pre-Dhvani School of Alamkara, Sir, R. G. Bhandarkar Commemorative Volume, pg. 388.

2 Kavi M. Ramkrishna, Natyashastra of Bharata Muni. P. 289.

3 शास्त्री, पट्टाभिरामः, आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक., पृ 134-35।

एको नित्यो व्यापकः स्फोटो नानारूपध्वनिरूपाक्रान्तो ज्ञातवृत्तिकोऽनेकरूपेण भासमानस्सन् अन्तिमवर्णाभिव्यक्तोऽर्थं बोधयति। अयमेव प्राकृतध्वनिर्वर्णशब्देन व्यवह्रियते।[1]

अयमाशयः। गोशब्दे उच्चरिते या गोत्वरूपिणोऽर्थस्य प्रतीतिः सा स्फोटद्वारिकैव। नहि गोपद गकारौकारविसर्जनीयेभ्य उच्चरितप्रध्वस्तेभ्यो क्षणावस्थायिभ्यो ध्वनिभ्यः। कास्यचिदर्थस्य प्रतिपत्तिः सम्भवा। तद्यथा- गौरित्युच्चरिते यावद् वक्त्राद् गकार उदीर्यते, तावन्नौकारो नापि च विसर्जनीयाः, औकारोच्चारणसमये नापि गकारः, नापि च विसर्जनीयाः, यावद्विसर्जनीया उच्चार्यन्ते, तावद्गकारौकारवर्णयोर्लोपः। अत एकैकवर्णवर्तित्वाद् वाचः, उच्चरितप्रध्वंसितत्वाच्च वर्णानाम्, गोत्वरूपिणोऽर्थस्य प्रतीतिर्वर्णेभ्यो दुरुपपादा।[2]

अतो न समुदायेन वर्णैरर्थप्रतीतिः, नापि विकल्पेन पृथक् पृथग्वर्णेभ्यः। तद्यथा गकारवर्णोच्चारणेनैव यदि गोत्वरूपिणोऽर्थस्यावगतिः स्यात्, तदौकारविसर्जनीयानामानर्थक्यप्रसङ्गः। गोत्वरूपिणोऽर्थस्य प्रत्यायनार्थं 'ग' दत्यस्यैवीच्चारणं पर्याप्तं स्यात्। नान्येषां वर्णानाम्। परमेतदनुभवविरुद्धम्। गकारौकारविसर्जनीयानां त्रयाणां सम्मिलितानां वर्णानामुच्चारणे कृते सत्येवार्थावगतिर्भवति, न केवलेन गकारवर्णोच्चारणेन। अतो न संहतेभ्यो वर्णेभ्योऽर्थप्रतीतिः, नाप्यसंहतादेकैकस्माद् वर्णात्।[3] उभौ पक्षौ असम्भवदोषपराहतौ।

अत एव शाब्दिकैः स्फोटादर्थप्रतीतिरिति सिद्धान्तितम्। तेषां मते शब्दो द्विविधौ नित्योऽनित्यश्च। वैखरीगतो नादरूपः स्फोटाभिव्यञ्जको गकारौकारविसर्जनीयरूपो ध्वन्यात्मा शब्दोऽनित्यः। परं गकारौकारादिभिः क्षणावस्थायिभिरुच्चरितप्रध्वस्तैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो गोत्वाद्यर्थबोधकः स्फोटात्मा शब्दो नित्योऽखण्डश्च। अतो गोशब्दाद् ध्वनिरूपादभिव्यक्तेन स्फोटेनार्थप्रतीतिर्भवति।

---

[1] जोशी, र वि स्फोट-समाम्नाय, सागरिका (पत्रिका) स 2019 पृ 459-64।

[2] पतञ्जलि, महाभाष्यम्, 6, 3, 59।

[3] Sarvadarana Samgraha of Sayana Madhava, ed. M. Vasudeva Shastri[p. 299.

ननु स्फोटेनार्थप्रतीतावपि तदवस्थ एव दोषः। वर्णानामुच्चरितप्रध्वंस्तत्वादिति क्षणावस्थायिभ्यो वर्णेभ्यः कथं स्फोटस्याप्यभिव्यक्तिः सम्भवेति चेन्न गोरिति शब्दस्य प्रथमवर्णप्रतीत्या किञ्चित्प्रकाशितस्य अन्त्यवर्णबुद्ध्या च निश्शेषतो ग्राह्यस्य गोपदस्फोटस्यार्थप्रत्यायकत्वात्। गौरित्युच्चरिते प्रथमवर्णस्य गकारस्य संस्कार उत्तरोत्तरेषु वर्णेषु औकारविसर्जनीयेषु संक्रान्तोऽन्त्यवर्णस्य विसर्जनीयस्योच्चारणे कृते गोपदस्फोटरूपेणाभिव्यक्तो भवति। नहि सकृद् वा द्विर्वा ज्ञानेन स्फोटः सम्यक्तया ज्ञायते, किन्तु सकलध्वनिभिः सम्यगभिव्यक्तस्य स्फोटस्य स्वरूपज्ञानं भवतीत्याशयोऽत्रानुसन्धेयः। यद्यपि गकारवर्णोच्चारणमात्रेणैव गोपदस्फोटः किञ्चिदभिव्यज्यते, परं तथापि यावत् सम्पूर्णानां ध्वनीनां नोच्चारणं क्रियते, तावदीषदभिव्यक्तोऽपि स्फोटोऽस्फुटः सन्नार्थप्रत्यायने प्रभवति। यदा सम्पूर्णं गौरिति पदमुच्चार्यते, तदैव प्रथमवर्णोच्चारणेन किञ्चिदभिव्यक्तोऽपि स्फोट उत्तरोत्तरवर्णोच्चारणसाह्येन पूर्णरूपेण प्राकट्यमायाति, अर्थप्रत्यायकश्च भवति। यथान्धकाराच्छन्ने सद्मनि विद्यमानो घटो दीपप्रज्वलनसमय एव पूर्णरूपेण प्रतिपत्तिविषयतां नाप्नोति। किन्तु किञ्चित्कालानन्तरं यदा शनैः शनैः पूर्णरूपेण प्रकाशविषयतामागच्छति, तदैव घटज्ञानं सम्पद्यते। अत एव घटोऽयमित्याकारिका धीर्न दीपप्रज्वलनवेलासहभाविनी, अपितु दीपप्रकाशेन गृहे निरन्तरं दीपिते सति घट एवायमित्याकारकं यथार्थज्ञानं पश्चाद्भावि। यथा वा सकृच्छ्लोके पठिते सति, स्वाध्यायपरस्य ब्रह्मचारिणो मनसि झटित्येव तस्य श्लोकस्य संस्कारः सुस्थिरतां नोपयाति, परं मुहुर्मुहुः पठनेनासावेव श्लोकः बुद्धिस्थः सन् करतलबदरवत् स्पष्टतामुपयाति। [1] एवमेव पूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्तोऽपि स्फोटो मन्दसंस्काररूपेणावतिष्ठमानोऽन्त्य- वर्णोच्चारणेन प्राकट्यमुपयातो घटत्वपटत्वाद्यर्थबोधको भवति।[2]

एवं व्यञ्जनाया मूलं स्फोटदर्शने विभाव्यम्। न केवलं व्यञ्जनाया मूलमेव स्फोटदर्शने दृश्यतेऽपितु ध्वनिशब्दोऽपि काव्यतत्वज्ञैवैयाकरणेभ्य एवोपात्तः। स्फोटदर्शने क्षणावस्थायिनां कत्वखत्वादीनां वर्णानाम् स्फोटाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् ध्वनिरिति संज्ञा।

---

[1] भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, 1, 83।

[2] शुक्लः, सूर्यनारायण., जयन्तभट्ट , न्यायमञ्जरी, पृ 340।

एवमाशुविनाशिनो वर्णा ध्वनयो वैयाकरणानां मते। अयं ध्वनिशब्दो वैयाकरणेभ्य आदाय ध्वनिवादिभिः पारिभाषिकेऽर्थे व्यवहृतः। यथाङ्गीकृतमानन्दवर्धनाचार्येण-

परिनिश्चितनिरपभ्रंशशब्दब्रह्मणां विपश्चितां मतमाश्रित्यैव प्रवृत्तोऽयं ध्वनिव्यवहारः।[1]

व्यञ्जनाया विकासः

यद्यपि प्राचीनेषु दर्शनग्रन्थेषु व्यञ्जनाया मूलं दृश्यते, काव्यशास्त्रज्ञैश्च प्राचीनान् ग्रन्थानेवाश्रित्य व्यञ्जना विचारः कृतः, तथापि यथा ध्वनिवादिभिः पारिभाषिकेऽर्थे व्यञ्जनापदं व्यवह्रियते, काव्ये तन्माहात्म्यञ्च जेगीयते, न तथा आनन्दवर्धनाचार्यात् प्राक् केनाप्याचार्येण व्यञ्जनाव्यापारो ध्वनिर्वा विचारितः। आनन्दवर्धनाचार्येण तदनुयायिनाऽभिनवगुप्तपादाचार्येणैव वैयाकरणानां स्फोटदर्शनेन सह व्यञ्जनायाः साम्यं प्रदर्श्य काव्ये तदुपयोगः प्रकाशमानीतस्तन्माहात्म्यञ्चोन्मीलितम्। एवं काव्यशास्त्रे व्यञ्जनायाः संस्थापकौ आनन्दवर्धनाभिनवगुप्तपादाचार्यविव।

आनन्दवर्धनाचार्यात्, प्राक् व्यञ्जनाविषये आलङ्कारिकाः

भामहोद्भटौ

आनन्दवर्धनाचार्यात् पाक् भामहप्रभृतिभिराचार्यैः प्राचीनशास्त्रकारानुमोदित-योरभिधालक्षणयोः शब्दशक्त्योस्तूल्लेखः कृतः।[2] परं व्यञ्जनानाम्ना काऽपि वृत्तिस्तैर्न विचारिता। नापि च ध्वनिचर्चा तैः कृता। तेषां काव्यशास्त्रेषु वाच्यवाचकधर्ममूलानामलङ्कारवृत्तिरीतीनां विचारः समुपलभ्यते, परं न ध्वनेर्नापि च तज्जीवातुभूताया व्यञ्जनावृत्त्याः। परं तथापि ध्वनितत्त्वं तदनुप्राणिका व्यञ्जना च तेषां बुद्धावस्फुटस्फुरितं दृश्येते।

स्पष्टतो ध्वनिमनुल्लिखद्भिरपि भामहादिभिराचार्यैर्भङ्ग्यन्तरेणालङ्करमुण्रछ्द्मनासौ स्वीकृतः। भामहोद्भटाचार्याभ्यां पर्यायोक्तलङ्काररूपेण प्रतीयमानोऽर्थः स्वीकृतस्तस्य

---

1 पट्टाभिराम., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक, पृ 443-44।
2 प्रो कुप्पुस्वामी शास्त्री, ध्वन्यालोकलोचनम्, पृ 68।

चानभिधेयत्वं कण्ठतः प्रोक्तम्। एतद्विपर्यायोक्तालङ्कारलक्षणप्रसङ्गे स्फुटं प्रमाणीभवति।

उद्भटविवेचिते पर्यायोक्तालङ्कारे प्रच्छन्नरूपेण प्रतीयमानार्थप्रत्यायनार्थमभिधातिरिक्तायाः कस्याश्चन्न वृत्तेः स्वीकारः कृतो दृश्यते। कासौ वृत्तिर्भविदिति तु भामहोद्भटाचार्याभ्यां न प्रोक्तम्, प्रोक्तम्, परन्तु काप्यभिधातिरिक्ता वृत्तिरवश्यं स्वीकरणीया भवति। पयर्यिणान्यरूपेणार्थसामर्थ्येनर्थस्याभिधानात्। अयमन्यरूपेणार्थप्रत्यायकता न व्यञ्जनाबाह्या। यदि पर्यायोक्तेऽलङ्कारे वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्यः कश्चिदभिधाभिन्नः प्रकार एषणीयोऽर्थावगमनार्थम्, तदाभिधातिरिक्तो यो व्यापारोऽवशिष्यते असौ व्यञ्जनैव। एवं यद्यप्युद्भटाचार्येण कण्ठतो व्यञ्जनाव्यापारो न सम्प्रतिपन्नः परं तथापि पर्यायोक्तादौ वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य सद्भावस्तस्य च वाच्यवाचकभावभिन्नेव प्रकारान्तरेण प्रत्यायनमुद्भटाचार्येणाङ्गीकृतमेव।[1]

इत्थमानन्दवर्धनाचार्यात् प्राक् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्द्योतनपरोऽभिधातिरिक्तो व्यापारश्च काव्यलक्ष्मविधायिनां भामहोद्भटादीनां मनस्सु स्फुरितावश्यम् विभाव्येते। स एवास्फुट-स्फुरितो विचार आनन्दवर्धनाचार्येण ध्वनिनाम्ना व्यवस्थापितः। उद्भटकृतकाव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहस्य प्रतिहारेन्दुराज-राजानकतिलककृताभ्यां टीकाभ्यामपीदं स्पष्टं भवति य पर्यायोक्तेऽलङ्कारेऽर्थारन्तरप्रतीतिर्नाभिधया ·नापि च तात्पर्यवृत्त्या प्रत्युत। व्यतिरिक्तेन प्रकारान्तरेणैव।[2]

दण्डी

दण्ड्याचार्येणापि भामहोक्तदिशा पर्यायोक्तलक्षणमुपनिबद्धम्।[3] एवं दण्ड्याचार्यमतेऽपि पर्यायोक्तेऽलङ्कारेऽर्थः साक्षान्नाभिधीयते, प्रत्युत प्रकारान्तरेणोच्यते। ध्वनिवादिभिरपि

---

[1] उद्भट., काव्यालङ्कारसारसग्रह·, 4,6।

[2] रामास्वामी, क स, उद्भटकृतकाव्यालडकारसारसग्रह, राजानकतिलककृता विवृतिटीका, पृ 35।

[3] अर्थमिष्टमानाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये।
यत्प्रकारान्तराख्यान पर्यायोक्त तदीदृशम्।।
दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जीम्।
तमह वारयिष्यामि युवाभ्यामास्यतामिह।। - दण्डी, काव्यादर्श., 2, 265-67।

ध्वनेर्गोप्यमानतोदितचारुत्वात्मकं स्वरूपं प्रोक्तम्। ध्वनावपि प्रतीयमानोऽर्थः साक्षान्नाभिधीयते, प्रत्युत प्रकारान्तरेण गम्यते। एवं पर्यायोक्तालङ्कारभङ्ग्या प्रतीयमानोऽर्थो दण्डिनाप्यभ्युपगत एव।

दण्डिनाचार्येण न केवलमलङ्कारगुणादिभङ्ग्या प्रतीयमानोऽर्थः एव स्वीकृतः, प्रत्युत काव्ये लक्षणाया उपयोगं प्रदर्शयता व्यञ्जनावृत्तिरप्युत्सूत्रिता।

निष्ठ्यूतोद्गीर्ण-वान्तादयश्शब्दा लाक्षणिकत्वादेव मनोहराः, न तु वाचकत्वात्। [1] अतः काव्ये लक्षणामङ्गीकृत्य प्रयोजनरूपार्थप्रत्यायनार्थं व्यञ्जनाप्याश्रयणीया भवति। एवं काव्ये लक्षणाचमत्कारवादिना प्रकारान्तरेण व्यञ्जनाप्यभ्युपगता भवति।

किञ्च दण्डिनाचार्येण ध्वनिवादिमतानुकूलं स्पष्टमभिहितोऽर्थो ग्राम्यत्वात्तुच्छः प्रोक्तः। यथाहि-

कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम्।
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते।।[2]

इत्यत्र प्रेमरूपार्थस्य स्पष्टाभिधानाद् दण्डिनात्र ग्राम्यता प्रोक्ता। परमयमेवार्थो यदा नाभिधीयते, प्रकारान्तरेण प्रोच्यते तदा तस्यार्थस्य प्रतीयमानत्वात् काप्यनवद्या चारुतोदेति। तद्यथा-

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः।।[3]

पूर्वोक्त एवार्थोऽत्रं स्पष्टमनभिधायेत्वं प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते। अतोऽत्र किमप्यधिकं चारुत्वं प्रादुर्भवति। अन्यथार्थस्य स्पष्टावेदने ग्राम्यतैव सहृदयहृदयोद्वेजिनी। इत्यमर्थस्य प्रतीयमानस्याभिषादिभिन्नेन प्रकारान्तरेण कथनं

---

[1] दण्डी, काव्यादर्श, 1, 94-79।
[2] तत्रैव, 1, 63।
[3] तत्रैव, 1, 64।

गुणवृत्तेश्च चमत्कारो दण्डिना सर्वथाभ्युपेयेते। ध्वनिवादिभिरपि साक्षादभिधेयेऽर्थे चारुत्वमनभिनन्द्य प्रतीयमानेऽर्थ एव चरमा चमत्कृति: स्वीकृता।

वामन:

वामनाचार्येणापि **सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति**[1] वदता दिङ्मात्रं व्यञ्जना प्रदर्शिता। तन्मते सादृश्यनिबन्धना लक्षणा वक्रोक्ति:। एवं वक्रोक्तावलंकारे यश्चत्कारोऽसौ लक्षणोत्थाप्य:। तथाहि-

उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवञ्च निमिमील मुहूर्त्तात्।[2]

इत्यत्रोन्मीलननिमीलनौ नेत्रधर्मौ कमलकैरवयोरनुपपन्नौ सादृश्यसम्बन्धात् विकास-सङ्कोचौ लक्षयत:, तेनात्र लक्षणा चमत्कारमादधाति। कमलकैरवौ विकसत: सङ्कुचत इत्यभिधाने न काच्चिमत्कृति:। उन्मीलननिमीलनाभ्यां लाक्षणिकाभ्यां पदाभ्यामेवात्र वक्रोक्त्यलङ्कार:। वामनाचार्येण लक्षणायां झटित्यर्थप्रत्यायनक्षमत्वाच्चमत्कृतिरभ्युपगता। अतो वक्रोक्त्यलङ्कारे लक्षणा चमत्काराधायिनी। एवमेव-

इह च निरन्तरं नवमुकुलपुलकिता हरति माधवी हृदयम्।
मादयति च केसराणां परिणतमधुगन्धि नि:श्वसितम्।।[3]

इत्यत्र नि:श्वसितमिति पदस्य लाक्षणिकत्वात्तेन च सादृश्यनिबन्धनमुखेन परिमलनिर्गमरूपिणोऽर्थस्य प्रतीतौ चमत्कार:। तथात्वे वक्रोक्तौ सादृश्यनिबन्धलक्षणामूलश्चमत्कार: काव्यज्ञान् प्रीणयतीति वामनमतेन सिद्धम्।

रुद्रट:

रुद्रटाचार्येण भावालङ्कारं लक्षयता व्यञ्जनाया: कपाटमुद्घाटितम्। यतो हि भावालङ्कारे व्यञ्जनाद्योतितस्य व्यङ्ग्यार्थस्य स्वरूपं सुतरां स्फुटं परिलक्ष्यते।

---

1 वामन:, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति., 4, 3, 8।
2 सूरि. श्रीकृष्ण., वामन-काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति., पृ 130।
3 तत्रैव, पृ 130।

रुद्रटप्रोक्तोऽयं भावालङ्कारो द्विविधः। प्रथमे भेदे वाच्यार्थः स्वसिद्धये व्यङ्ग्यमर्थमाक्षिपति, द्वितीये भेदे अभिधेयार्थः परार्थं स्वं समर्पयति। तद्यथा-

यस्य विकारः प्रभवन्नप्रतिबद्धेम हेतुना येन ।
गमयति तदभिप्रायं तत्प्रबन्धञ्च भावोऽसौ।।[1]

इति प्रथमस्य भावस्य लक्षणम्। अस्योदाहरणम्-

ग्रामतरूणं तरूण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया।।[2]

इत्यत्र नायिकाया मुखमालिन्यं वाच्यं स्वोपपत्तयेऽनया कस्यचित्तरूणस्य कृते वञ्जुलगहने सङ्केतोऽकारि कर्मान्तरव्यासङ्गाच्च न तत्र संप्राप्ता इति व्यङ्ग्यमाक्षिपति। परत इदमेवोदाहरणं मम्मटेन गुणीभूतव्यङ्ग्यव्याख्याने प्रदत्तम्। ध्वनिवादिदिशा अत्र वाच्यार्थस्य तरूण्या मुखमालिन्यस्य प्राधान्यमाक्षिप्तञ्च वञ्जुललतागहने नायिकाया अनागमनरूपं व्यङ्ग्यं गुणीभूतं वाच्यार्थमेवोपस्करोतीति गुणीभूतव्यङ्ग्यता।

भावालङ्कारस्यान्यः प्रकारः रूद्रटेनैवं लक्षितः-

अभिधेयमभिदधानं तदेव तदसदृशसकलगुणदोषम्।
अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं सोऽपरो भावः।।[3]

अस्योदाहरणम्-

एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम्।
किं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धाााावधिरा ननु मूढ पान्थ।।[4]

---

1 रुद्रट॰, काव्यालङ्कार., 7, 38।
2 तत्रैव, 7, 39।
3 तत्रैव, 7, 40।
4 तत्रैव, 7, 41।

अत्र प्रकटप्रतिषेधरूपोऽर्थो वाच्यो वासं याचमानं तरूणपथिकं प्रति प्रोषितपतिकाया: कामान्धान्या: कस्याश्चिद्योषिताऽभिलाषं व्यङ्ग्यं द्योतयति। वाच्यार्थो व्यङ्ग्यार्थसिद्धये स्वं समर्पयतीति कृत्वात्र व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यम्। अयमेव ध्वनिवादिनां वस्तुध्वनि:। यतो हि ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्येण मम्मटभट्टेनास्यैवानुध्वनि: कृतो वस्तुध्वनि वस्तुध्वनिमुदाहरता।[1]

इत्थं रूद्रटाचार्यस्य भावालङ्कार आन्नदवर्धनोद्भावितस्य ध्वनेरग्रदूत इति कथयितुं शक्यते।

अग्निपुराणम्

अग्निपुराणे गुणालङ्कारादीनां काव्याङ्गानां वर्णनं दृश्यते। तत्रैव शब्दार्थालङ्कारविचारप्रसङ्गेऽभिधादीनां वृत्तीनामपि विवेचनम्। तत्रैवाभिव्यक्तिर्नामालङ्कारोऽग्निपुराणकारेण प्रोक्त:। अस्य भेदोपभेदा अधेलिखितप्रकारेणोह्या:।

अत्राग्निपुराणकारेण श्रुतिनाम्नाभिधालक्षणे व्याख्याते। तत्र पारिभाषिकी श्रुतिरभिधासहोदरी, औपचारिकी श्रुतिश्च लक्षणासब्रह्मचारिणी।

सा (स्वा) भिधेयस्खलद्वृत्तिरमुख्यार्थस्य वाचक:।
यया शब्दा निमित्तेन केनचित् सौपचारिकी।।
सा च लाक्षणिकी............।।[2]

इत्यनेन स्पष्टं यदौपचारिकीश्रुतिनाम्नाऽग्निपुराणकारेण शास्त्रप्रसिद्धा लक्षणा व्याख्याता।

---

[1] करमकर, र दा मम्मट-काव्यप्रकाश, पृ 133।
[2] अग्निपुराणम्, 345, 9-10।

एवं श्रुतिनाम्नाऽभिधालक्षणे विचार्याग्निपुराणकारेणाक्षेपनाम्ना व्यञ्जना प्रोक्ता। यथा ध्वनिवादिनां व्यञ्जनाऽभिधालक्षणाभ्यामलभ्यमर्थमवगमयितुं प्रगल्भते, तथाक्षेपेणापि श्रुत्यलभ्योऽर्थो बोध्यते। अयमाक्षेप एव ध्वनि:। ध्वनौ शब्दार्थौ स्वात्मानमुपसर्जनीकृत:य व्यङ्ग्यमर्थं बोधयत:, आक्षेपे चाग्निपुराणकारप्रोक्ते विशेषार्थाभिधानेच्छया इष्टस्य वस्तुन: प्रतिषेध इव भवति। उभयत्र शब्दार्थयोरुपसर्जनीभाव:, विशेषार्थस्य च ग्रहणम्। अत आक्षेपव्यञ्जनयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादुभयो: सब्रह्मचारित्वम्। यथोक्तमग्निपुराणकारेण-

श्रुतेरलभ्यमानोऽर्थो यस्माद्भाति सचेतसाम्।
स आक्षेपो ध्वनि: स्याच्च ध्वनिना व्यज्यते यत:।
शब्देनार्थेन-यत्रार्थ: कृत्वा स्वयमुपार्जनम्।
प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया।
तमाक्षेपं ब्रुवन्यत्र................................।।[1]

अनेनोद्धरणेनेदमदवदातं भवति यदग्निपुराणकार आक्षेपनाम्ना व्यञ्जनाव्यापारं विवृणोति, ध्वन्यालोकग्रन्थे व्यवस्थापितं ध्वनिञ्चाक्षेपालङ्कारशरीरेऽन्तर्भावयति। आनन्दवर्धनोपनिबद्धं ध्वनिलक्षणमग्निपुराणकार: पर्यावान्तरेण प्रतिपादयति। तथा सत्याक्षेपलक्षणमग्निपुराणकारप्रोक्तं सर्वथा ध्वननव्यापारानुसंवादीतिकृत्वाग्निपुराणे सुस्पष्टं ध्वनेर्विचार: पारिभाषिकेऽर्थे विभाव्यते।

अत्रेदं चिन्त्यं यदग्निपुराणध्वन्यालोकयोर्मध्ये कतरो ग्रन्थ: प्राचीनतर:। तत्र पाण्डुरङ्गवामनकाणे, सुशीलकुमार डे, ए. शङ्करनप्रभृतिभि: काव्यशास्त्रगवेषकैर्विपश्चिद्भि: प्रबलाभिर्युक्तिभिरग्निपुराणस्थकाव्यशास्त्रविषयकाणामध्यायानां रचनाकालो ध्वन्यालोकात् परवर्ती निर्धारित:।[2]

---

1 अग्निपुराणम्, 345, 14-13।
2 Alamkarasastra, Kane, P. V., History of Sanskrit Poetics, p. 10.

'शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम्'[1]

इत्यग्निपुराणे दृश्यमानं श्लोकार्धम्-

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।[2]

इति ध्वन्यालोकस्य कारिकार्धभागमनुध्वनति। तत्र ध्वन्यालोककारेणाग्निपुराणाकाराद् ध्वनिलक्षणमुपात्तं भवेदिति तु न शङ्क्यम्। यतो ह्यग्निपुराणकारो भरतभामहरुद्रटादीनामाचार्याणां श्लोकान्नामग्राहमुद्धरति। यदा ध्वन्यालोककारसमानकालभाविनां रुद्रटरुद्रभट्टादीनां श्लोका अग्निपुराणकारेण संगृहीतास्तदा ध्वन्यालोकस्य कारिकाया अपि किञ्चित् परिवर्तनेनोल्लेखः सम्भवः इत्यनुमातुं शक्यम्। एवं पुराणकारेणैव ध्वनिलक्षणं ध्वन्यालोकादुपात्तं भवेदिति कल्पना युक्ता।

किञ्च-

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं प्रतिपद्यते।।
श्रृंगारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्।
स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत्।।[3]

इत्यानन्दवर्धनाचार्यैलिखितं श्लोकद्वयमभिनवगुप्तपादाचार्येण तन्नाम्ना स्पष्टमभिनवभारत्यां स्वकीयायां नाट्यशास्त्रटीकायां समुट्टङ्कितम्।[4] इदं श्लोकद्वयमग्निपुराणेऽपि यथा लिखितरूपेणाङ्कितं समुपलभ्यते।[5] तेनैतत् स्पष्टं यदग्निपुराणस्य काव्याङ्गविचारपरोऽध्यायः ध्वन्यालोकात् पश्चाद्वर्ती।

---

1 अग्निपुराणम्, 345, 15।
2 आनन्दवर्धन, ध्वन्यालोक., 1, 13।
3 शास्त्री, पट्टाभिराम, आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक., पृ 498।
4 आचार्यो विश्वेश्वर., हिन्दी अभिनवभारती, पृ 551।
5 अग्निपुराणम्, 345, 18।

एवमग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रविषयकस्याध्यायस्यानन्दवर्धनाचार्यानन्तरं जातत्वात्, आनन्दवर्धन एव ध्वनेः काव्यशास्त्रे लिखितरूपेण व्यवस्थापक आद्य आचार्यः सिद्ध्यति।

अनेन विवेचनेनैतत् स्पष्टं भवति यदानन्दवर्धनाचार्यात् प्राक् काव्ये गुणवृत्तिव्यवहारं स्वीकुर्वद्भिर्दण्डिवामनादिभिराचार्यैर्भावालङ्कारं व्याकुर्वता रुद्रटाचार्येण च व्यञ्जनावृत्तेः सूत्रं किञ्चिदुत्सूत्रितम्। यतो गुणवृत्तिः सर्वदा व्यञ्जनामुखप्रेक्षिणी। गुणवृत्तौ प्रयोजनस्य सर्वथापेक्षा तद्विना लक्षणायां चमत्काराभावे तदग्राह्यत्वात्। प्रयोजनञ्च लक्षणायाः प्रवर्तकं व्यञ्जनैकगम्यमिति निश्चप्रचम्। तथात्वे गुणवृत्तिव्यवहारमङ्गीकुर्वद्भिर्वामनादिभिः कण्ठतो व्यञ्जनामनभ्युपगम्य भङ्ग्यन्तरेणासौ स्वीकृता।[1] प्रतीयमानोऽर्थश्च यो ध्वनिवादिभिर्ध्वनिनाम्ना मूर्धाभिषिक्तः कृतः, सोऽप्यानन्दवर्धनात् पूर्ववर्तिभिरालङ्कारिकैर्गुणालङ्कारेष्वेवान्तर्भावितः।[2] परं ध्वनिशब्देन तैर्व्यवहारो न कृतः। सर्वथा काव्ये प्रतीयमानार्थमहिमा तैरभ्युपगत एव।

एवं यद्यपि भामहोद्भटादिभिराचार्यैर्गुणवृत्ते. काव्ये व्यवहारं प्रदर्शयद्भिर्व्यञ्जनाया दिङ्गमात्रमुन्मीलितम्, रुद्रटाचार्येण च भावालङ्कारभङ्ग्या ध्वन्यमानः प्रतीयमानोऽर्थः स्वीकृतः, तथापि तैः पृथग्वृत्तिरूपेण व्यञ्जना न स्वीकृता, प्रतीयमानोऽर्थश्च व्यञ्जनावेद्यो वाच्यवाचकधर्मेष्वलङ्कारेष्वेव समावेशितः, न तु तद्व्यतिरिक्तः प्रोक्तः। परं ध्वनिसिद्धान्ते प्रतीयमानोऽर्थः सर्वथालङ्कारव्यतिरिक्तः स्वतन्त्रः प्रभुः। वृत्तिश्च व्यञ्जनैव तत्प्रत्यायिका।

आनन्दवर्धनाचार्येणालङ्कारेष्वन्तर्हितोऽसौ प्रतीयमानोऽर्थे ध्वनिनाम्ना प्रकाशमानीतोऽलङ्कारेभ्यश्चासौ सर्वथा विविक्तो व्यञ्जनावेद्य एवेति सयुक्तिकं प्रदर्श्य ध्वनिनाम्नासौ मूर्धाभिषेकं दत्त्वा काव्यशास्त्रे व्यवस्थापितः। ध्वनिवादिनां मते प्रतीयमानार्थस्यालङ्कारान्तर्गतत्वाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यम् मध्यमं काव्यम्। परं प्रतीयमानेऽर्थे वाच्यातिशयिनि सत्युत्तमं ध्वनिकाव्यम्। एवं प्रतीयमानोऽर्थो ध्वनिसिद्धान्ते तदैव ध्वनिनाम्ना व्यपदिश्यते यदासौ वाच्यार्थमतिशेते। यदि

---

[1] विष्णुपाद., भट्टाचार्य., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक, उद्योत प्रथम., पृ 16।
[2] वी राघवन्, रुय्यक- अलङ्कारसर्वस्वम्, पृ 3-4।

प्रतीयमानोऽर्थः अप्रधानः सन् वाच्यार्थमुपस्करोति, तदा पर्यायोक्तसमासोक्त्याद्यलङ्कारता। प्रतीयमानार्थस्य च गुणीभावे मध्यमं गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यम्। परं यदा प्रतीयमानोऽर्थोऽङ्गी उपमाद्यलङ्कारैर्भूष्यते, तदा तस्य प्रधान्याद्ध्वनिः। [1] एतदेवावलम्ब्य मम्मटाचार्येण ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेद इत्थं प्रदर्शितः स्वकीये काव्यप्रकाशे-

इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः।[2]
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यम् व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।।[3]

एवमानन्दवर्धनाचार्यात् पूर्वं भामहोद्भटप्रभृतिभिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यमेव व्याख्यातम्, नतूत्तमं ध्वनिकाव्यमुन्मीलितम्। असौ ध्वनिर्यैद्यप्यलङ्काराणां भङ्ग्या तेषां बुद्धौ किञ्चित् स्फुरति आसीत्, परं प्रकाशे नायातः। सोऽयं चिरन्तनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वो ध्वनिरानन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोके परमां प्रतिष्ठां प्रापितः।

व्यञ्जनाया महत्वम्

काव्ये ध्वनितत्त्वस्य प्रतिष्ठा अभिघातात्पर्यलक्षणातिरिक्तायाः व्यञ्जनावृत्ते स्वीकारेणैव भवति। मीमांसान्यायादिदर्शनग्रन्थेषु अभिघातात्पर्यलक्षणावृत्तीनामेव विचारः नतु व्यञ्जनावृत्तेः। एवं प्राचीन शास्त्रकारानुमोदितशब्दवृत्तीनां सद्भावे व्यञ्जनारूपायास्तुरीयवृत्तेः परिकल्पनं न सर्वथा निरूपद्रवमासीत्। अत एव मीमांसकैर्नैयायिकैश्च व्यञ्जनायास्तुरीयवृत्तित्वेनाविष्कारः सर्वथा खलीकृतः। तस्याश्चाभिघालक्षणायोरन्तर्भावः प्रोक्तः। इत्थं प्रचीनशास्त्रकारानुल्लिखितचराया व्यञ्जनाया विचारमकुर्वाणैर्भामहोद्भटप्रभृतिभिश्चिरन्तनालङ्कारकारैः परिस्फुरितोऽपि ध्वनिर्व्यञ्जनावृत्त्यभावे उपेक्षितः। ध्वनितत्त्वस्य प्राणभूतेयं व्यञ्जना। तदनभ्युपगमे ध्वनिरप्यव्याकृत एव भवति। एवं वाल्मीकिकालिदासादीनां काव्येषु व्यक्तोऽपि

1 शास्त्री, प पट्टाभिराम., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक., पृ 130-31।
2 मम्मट, काव्यप्रकाश, 1, 4।
3 तत्रैव 1, 5।

ध्वनिर्व्यञ्जनावृत्तेरनन्वेषणादव्याख्यात् एवासीद्भाहोद्भटादिविरचितेषु काव्यशास्त्रग्रन्थेषु। परं तथापि काव्यतत्त्वान्वेषका: सहृदया: काव्येऽलङ्कारैरतुष्यन्तस्तद्व्यतिरिक्तं काव्यचारुत्वमवश्यमन्यत्र मार्गणे तत्परा भवेयुरिति संलक्ष्यते। अलङ्कारगुणरीतिव्यतिरिक्तं तत् काव्यचारुत्वं तेषां मते ध्वनिरूपेणैव व्यवस्थितमभवत। एवं सहृदयैर्गोष्ठीषु चर्चित: काव्यलक्ष्मविधायिभिर्माहादिभिरव्याकृतो ध्वनिरानन्दवर्धनाचार्येण व्यञ्जनामतिरिक्तवृत्तित्वेन संस्थाप्य ध्वन्यालोके दार्ढ्यमानीत:। तदेवानुकृत्य मम्मटादिभि: परवर्तिभिरालङ्कारिकै: प्रबलाभिर्युक्तिभिर्ध्वनि: प्रतिष्ठापित:।

आनन्दवर्धनाचार्यात् प्राक् कैराचार्यैरयं ध्वनिर्गोष्ठीषु चर्चित इति तु स्फुटं न विभाव्यते। न केनापि ध्वनिवादिनाचार्येण तेषामुल्लेख: कृत:। परम्

सत्काव्यतत्वनयवर्त्मचिरप्रसुप्तकल्पं मनस्सु परिपक्वधियां यदासीत्।
तद्व्याकरोत् सहृदयोदयलाभहेतोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधान:।।[1]

इत्यनेनानन्दवर्धनकृतपद्येनेदं प्रतीयते यदानन्दवर्धन एव स्फुरितप्रसुप्तकल्पस्य शास्त्रेष्वव्यवस्थापितस्य बुधैर्गोष्ठीष्वेय चर्चितस्य ध्वनितत्वस्य काव्ये प्रतिष्ठापक आद्य आचार्य:। व्यञ्जनाया उद्भावक: कोऽप्यज्ञातनामा सहृदयो भवेन्नाम, परं ध्वने: काव्यशास्त्रे व्यवस्थापकस्तस्य च प्रबल: पोषक आचार्य आनन्दवर्धन एव विभाव्यते।

अत एवानन्दवर्धनाभिनवगुप्तप्रभृतीनां व्यञ्जनाया: प्रबलपरिपोषकाणामाचार्याणां पश्चात् मम्मटहेमचन्द्रविद्याधरप्रभृतिभिराचार्यैर्न कोऽपि नवीन: सिद्धान्त आविष्कृत:, प्रत्युत युक्तिपुरस्सरं ध्वनिसिद्धान्त एव परिपोषित:। वस्तुतस्तु व्यञ्जनामहिम्ना ध्वनिसिद्धान्ते पूर्णतां गते नास्ति किमपि काव्यतत्वरत्ननिकषोपलान्तरम्। ध्वनौ सर्वं काव्यसौन्दर्य परिपूर्णम्।

आनन्दवर्धनाचार्यात् प्राक् भरतमुने: रसप्रस्थानम्, भामहोद्भटादीनामलङ्कारप्रस्थानम्, दण्डिनो गुणप्रस्थानं, वामनाचार्यस्य

---

[1] शास्त्री पं पट्टाभिराम., आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक, पृ 552-53।

रीतिप्रस्थाञ्चेमानि प्रस्थानानि काव्यलक्षणग्रन्थेषु प्रख्यापितान्यासन्। परमिमानि प्रस्थानान्यपूर्णान्यासन्। दृश्यकाव्यविवेचनपरं रसप्रस्थानं श्रव्यकाव्यमुपेक्षते। रत्यादयः स्थायिभावा विभावानुभावानां समुचितयोजनया रसे पर्यवस्यन्तः सहृदयानानन्दाकूपारे प्लावयन्तीति रसप्रस्थानं भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे उत्सूत्रितम्। परं कथं स्थायिभावा रसतामायान्ति, परमाह्लाददायकाश्च भवन्तीति मुनिना स्पष्टं नोक्तम्।

भरतमुनिप्रोक्तस्यास्य रसस्य स्वरूपं ध्वनिसिद्धान्त एव सम्यग्निवृत्तं विभाव्यते, व्यञ्जनां विना रतिशोकादीनां स्थायिभावानां रसतानुपगमात् रत्यादीनां भावानां व्यञ्जनयाभिव्यक्तिरेव सहृदयहृदयानुरञ्जिका। रत्यादीनां भावानां केवलं स्वशब्देनावेदने कृते न काचित्सरसता। एवंविधोऽहृद्योऽर्थो नास्वादकोटिमारोहति। परमसावेवार्थो यदा विभावानुभावादिभिरभिव्यज्यते, तदा तस्याभिव्यक्तिरेव परमानन्ददायिनी भवति। एवं व्यञ्जनाबलेनैव भरतमुनिव्यवस्थपितो रससिद्धान्तः पूर्णतामुपयाति। व्यञ्जनामहिम्नैव ध्वनिवादिभिः रससिद्धान्तो ध्वनावन्तर्भावितः परिपूर्णताञ्चानीतः। आनन्दवर्धनाभिनवगुतादीनां ध्वनिप्रस्थानसंस्थापकानामाचार्याणां रस एव दृढो निर्भरः।[1] परं रसोऽसौ व्यञ्जनयाभिव्यज्यते इति तैः सयुक्तिकं सिद्धान्तितम्। यथोक्तमभिनवगुप्तपादाचार्येण-

प्रतिपत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यकृत्यैव। रसश्च व्यङ्ग्य एव। तस्य च शब्दवाच्यत्वं तेनापि नोपगतमिति व्यङ्ग्यत्वमेव।[2]

एवं व्यञ्जनाव्यापारबलेनैव रसाभिव्यक्तिर्भवतीति व्यञ्जनायाः काव्यशास्त्रे परमं माहात्म्यम्।

---

[1] शास्त्री पट्टाभिराम, आनन्दवर्धन-ध्वन्यालोक, पृ 336।

[2] तत्रैव, लोचन-भाष्यम्, पृ 68-69।

लक्षणाविमर्शः

अभिधानिरूपणानन्तरं तत्पुच्छभूता लक्षणावृत्तिर्विविच्यते। सेयं लक्षणा वृत्तिर्न केवलमालङ्कारिकैरेवापितु मीमांसकैः शाब्दिकैस्तार्किकैरप्यभिधया वक्तुर्विवक्षितार्थस्य प्रतीतिविरहेऽर्थप्रत्यायनार्थं स्वीकृता। अतएव न्यायदर्शनतत्त्वचिन्तामणि-शब्दशक्तिप्रकाशिकादिषु न्यायदर्शनग्रन्थेषु,[१] व्याकरणमहाभाष्य-वाक्यपदीय-मञ्जूषादिषु व्याकरणग्रन्थेषु,[२] तंत्रवार्तिकादिषु च मीमांसादर्शनग्रन्थेषु[३] शब्दशक्तीनां गहनातिगहनो विचारः। एवमेव काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पण- चन्द्रालोक-वृत्तिवार्त्तिक-रसगङ्गाधरादिषु काव्याशास्त्रग्रन्थेषु च शब्दशक्तीनां विवेचनम्।

बहुभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति[४] इत्यस्मिन् यास्कप्रणीतनिरुक्तवाक्ये लक्षणोपरपर्यायभक्तिशब्दोपादानादिदमुन्नीयते यत् प्राक्तनेषु ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि लक्षणाविचारः प्रावर्तत। स एव हि विचारः परिवर्तिषु दर्शनग्रन्थेषु परां पुष्टिं गतः। काव्यशास्त्रकृद्भिर्मम्मटप्रभृतिभिः परम्पराप्राप्तोऽसावेव विचारः काव्यलक्षणंग्रन्थेषु प्रपञ्चितः।

लक्षणायाः किं स्वरूपमित्यत्र मतभेदः। तार्किका यत्किञ्चित् पदशक्यार्थेन सह सम्बन्धः स एव लक्षणेति शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वं सिद्धान्तीकुर्वन्ति।[५] शाब्दिकास्तु शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणेति भणन्ति। मीमांसकैस्तु प्रतिपाद्यसम्बन्धः लक्षणेति सिद्धान्तितम्। पण्डितराजजगन्नाथेनालङ्कारिकेण शक्यसम्बन्धो लक्षणेति[६] तार्किकमतमेवादलम्बितम्।

---

1 गौतम., न्यायदर्शनम्, 2, 2, 64।
2 पतञ्जलि., व्याकरणमहाभाष्यम्, 4, 1, 48। ·
3 कुमारिलभट्ट., तन्त्रवार्तिकम्, 1, 4, 22।
4 राजवाडे वैजनाथा काशीनाथ, श्रीमद्यास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम्, द्वितीयो भाग, पृ 708।
5 भीमाचार्यो झलकीकर., न्यायकोश., पृ 698-701।
6 जगन्नाथ, पृ 184।

अभिधालक्षणयोर्भेद:

अभिधा शब्दस्य स्वाभाविकी वृत्तिर्लक्षणा च स्वाभाविकेतरा तत्पुच्छभूता शब्द आरोपिता वस्तुतोऽर्थनिष्ठा जघन्या वृत्ति:।[१] अयम्भाव:। अभिधा तमर्थमेव गोचरीकरोति येषु वाचकानां शब्दानां साक्षात् सङ्केत:। अत एव सङ्केतितोऽर्थोऽभिधाबोध्यो नासङ्केतित:। घटपटादिवाचकपदेभ्यस्तच्छक्यतावच्छेदक- घटत्वपटत्वादयोऽर्था अनायासेनैव बोधविषया भवन्ति, यतो घटपटादीनां प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं घटत्वादिचिराद् घटादिपदानां शक्योऽर्थ:। नेदं निश्चेतुं शक्यं यत् कदाप्रभृति इमे वाचका: शब्दा वाच्यानर्थान् प्रत्याययितुं लोकानां व्यवहारे समारूढा:। अत एव तार्किका अभिधानाभिधेयरूपो नियम ईश्वरोद्भावित इत्यामनन्ति।[२] एवमभिधा शब्दस्याद्या सहजा शक्तिरिति सिद्धम्। परं लक्षणा यानर्थाल्लक्षयति, न तेषु लाक्षणिकस्य शब्दस्य साक्षात्सङ्केत:। गङ्गाशब्द: प्रयुक्त: प्रवाहरूपमर्थं यथा स्वभावादेव बोधयति, न तथा तटरूपमर्थम्। अतएव गङ्गापदस्य प्रवाहरूपोऽर्थ: सङ्केतित: शक्तिलभ्य:, परं तटरूपोऽर्थ: प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धेन सम्बद्धो, न मुख्य: सहजोऽर्थ: शब्दस्य, प्रत्युत परम्परासम्बन्धेन प्राप्तोऽर्थ:। अत एव जघन्यो लक्षणावृत्तिसमुल्लासित: प्रोच्यते। स्वार्थे प्रभवन्ती शब्दस्य शक्तिर्मुख्या। मुख्यार्थाभिधानमवलम्ब्य तत्सम्बन्धेनार्थान्तरं प्रत्याययन्ती वृत्तिरमुख्या लक्षणेति नाम्ना व्यपदिश्यते।

लक्षणास्वरूपम्

अभिधया वक्तुर्विवक्षितार्थस्य प्रतीतिविरहे तत्प्रत्यायनार्थं लक्षणा समुपास्यते सुधीभि:। तद्यथा- गङ्गायां घोष: इत्यस्मिन्नुदाहरणे प्रवाहरूपमर्थं शक्यं द्वारीकृत्य तत्सम्बन्धस्तटरूपोऽमुख्योऽर्थो वक्तुर्विवक्षितो लक्षणया लभ्यते। इत्थमभिधातिरिक्ता लक्षणाख्या वृत्तिरर्थप्रत्यायनार्थमावश्यकी।

---

[1] न्यायपरिशुद्धि:, शब्दाध्याय., उद्धृत, सिंह, सत्यव्रत, (डॉ), हिन्दीसाहित्यदर्पण, पृ 49।

[2] शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्ध:। स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूप। शास्त्री, नृसिंहदेव:, श्रीविश्वनाथपञ्चानक, तकारिकावलिसहिता न्यायसिद्धा तमुक्तावली, पृ 99।

लक्षणायास्त्रीणि निबन्धनानि

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।।[१]

इति मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः पारस्परिकः सम्बन्धः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्य विवक्षेति लक्षणायास्त्रीणि निबन्धनानि व्याहृतानि।

(क) मुख्यार्थबाधात्मकं प्रथमं निबन्धनम्

लक्षणां प्रति मुख्यार्थबाधः प्रथमं निबन्धनम्। तथाहि, गङ्गायां घोषः इत्युदाहरणे गङ्गापदाभिधेयस्य जलप्रवाहरूपार्थस्य घोषपदार्थेन आभीरपल्लीरूपेण सहाधाराधेयभावसम्बन्धेनावस्थानाभावान् मुख्यार्थबाधः। गङ्गापदस्य जलप्रवाहरूपोऽर्थो घोषपदस्य चाभीरपल्लीरूपोऽर्थः सिद्धः। नहि तत्र स्वरूपतः कश्चिद् बाधः। परं गङ्गापदार्थस्य घोषपदार्थेनान्वये चिकीर्षितेऽसौ बाधः पुरः स्फुरति। अतो **मुख्यार्थबाधः** इत्यस्य पदार्थानां परस्परान्वयेनावस्थानाभाव इत्याशयो ग्राह्यः। यत्र पदानामर्थप्रत्यायनयोग्यता परस्परं सन्निधिराकांक्षा चेति त्रितयं सम्भवति, तत्राकांक्षासन्निधियोग्यतावद् वाक्यं निर्बाधमर्थं प्रत्याययति। परं यत्राभाव एतेषामेकतरस्यापि तत्र निराकांक्षमयोग्यमसन्निहितं वा वाक्यं सम्बद्धमर्थं नाभिदधाति। तद्यथा- वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न सम्बद्धार्थप्रत्ययो वह्नौ सिञ्चनगुणस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति योग्यताभावान्नार्थसङ्गतिः। एवं निराकांक्षमपि वाक्यं नार्थप्रतीतिकरम्। अश्वो गौः काष्ठं मृदित्यादिपदेषु समुच्चरितेषु सत्सु परस्परमाकांक्षाभावान्नार्थसङ्गतिः। सन्निधिरपि पदानां निर्बाधार्थप्रत्यायनार्थमावश्यकी। अधुनोच्चारितस्य गोपदस्य घटिकानन्तरञ्चोच्चरितेनानयेतिपदेनासन्निहितत्वान्नार्थसङ्गतिः। गामानयेत्येककालोच्चारितमेव पदद्वन्द्वमर्थप्रतीतिं कारयति। अत आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावदेव वाक्यं सार्थकं सन्निर्बाधमर्थं प्रत्याययितुं प्रभवति नान्यथा:।[२]

---

[1] मम्मट , काव्य-प्रकाश., 2, 4।

[2] शास्त्री, नृसिंहदेवः, श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकाबलीसंहिता न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ 113।

एवं गङ्गायां घोषः इत्यत्र योग्यताभावात् मुख्यार्थबाधः। तथा सति योग्यताभावाद्यत्रान्वयानुपपत्तिस्तत्र मुख्यार्थबाधवशाल्लक्षणा प्रसरति। यत्र योग्यतावशात् पदानां परस्परमन्वयस्तत्र मुख्यार्थबाधविरहे न लक्षणाप्रक्लृप्तिः।

अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाया बीजमिति चेत्तर्हि काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्युदाहरणवाक्ये लक्षणाया अप्रवृत्तिः, पदानां परस्परं योग्यतासत्त्वान्मुख्यार्थबबाधाभावात्, सान्वयस्य च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वात्। अतस्तात्पर्यानुपपत्तौ लक्षणा प्रभवतीति काममभ्युपेयम्। अयम्भावः। पूर्वोक्ते उदाहरणवाक्ये काकेभ्य एव दधिरक्षणं वक्तुर्नेष्टम्, अपि तु दध्युपघातका ये सारमेयविडालादयस्तेभ्योऽपि दधि रक्षणीयमिति वाक्यप्रयोक्तुराशयः। तथा सति काकपदस्य न काकरूपोऽर्थो वक्तुस्तात्पर्यभूतोऽपितु काकपदस्य दध्युपघातकरूपोऽर्थोऽत्र वक्तुर्विवक्षितोऽर्थः। अत एव काकपदशक्यार्थेन वक्तुस्तात्पर्याग्रहणात् काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा। अनया दिशा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचमुत्सृजेत् इत्यादावसत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग्विसृज्यत इत्यर्थस्य प्रतीतिर्वक्तुस्तात्पर्यमवबुध्यैव भवति। यदि मुख्यार्थबाधः इत्यस्य तात्पर्यानुपपत्तिरित्यर्थो नोपादीयते, तदा पूर्वोक्तेष्वुदाहरणवाक्येषु दध्युपघातकानां सारमेयसिडालप्रभृतीनां ग्रहणमेव न भवेत्। यष्टी प्रवेशय इत्यादावपि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणां समुत्थापयति। यष्ट्यानयनरूपोऽर्थोऽत्रानुपपन्नो यष्टीनामानयनसम्भवात्। परं यष्टिपदात् यष्टिघरस्य वक्तुस्तात्पर्यभूतस्यार्थस्यानुपपत्तौ लक्षणया यष्टिधररूपलक्ष्यार्थस्य प्रतीतिः।

एवं वक्तुस्तात्पर्यस्य वाक्येऽनुपपन्ने सति लक्षणा समुत्तिष्ठतीति स्वीकार्यम्। यत्रापि गङ्गायां घोषः इत्यादावन्वयानुपपत्तिः सुलक्ष्या, तत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिरवश्यमनुसन्धेया। अन्यथा लक्षणावैयर्थ्यापत्तिस्तत्प्रयोजकप्रयोजनप्रतीत्यभावात्। यदि गङ्गाशब्दस्य नौकायां लक्षणा क्रियते, तर्ह्यनवयानुपपत्तिस्तुशाम्यति, परं शैत्यपावनत्वादिधर्मोपस्कृतस्य तटस्य विवक्षितस्य तावत्प्रतीतिर्दुश्शका। तद्धर्मविशिष्टस्य तटस्य प्रतीतिस्तु तात्पर्यानुपपत्तिमनुसन्धायैव। नहि गङ्गायां घोषः इत्यत्र वक्तुस्तात्पर्यं गङ्गातटे घोष इत्यर्थप्रत्यायन एव। प्रत्युत शैत्यपावनत्वादिधर्मविशिष्टस्य तटस्य प्रत्यायनार्थमेवासम्बद्धं वाक्यं वक्त्रा प्रयुज्यते। एवं गङ्गापदस्य नौकायां घोषपदस्य च मीने लक्षणायां

कृतायामन्वयानुवपपत्तितापशान्तिस्तु सम्भवा, परं नैतावता वक्तुस्तात्पर्यभूतार्थस्योपपत्तिः। अतस्तात्पर्यानुपपत्तिवशाल्लक्षणायां कृतायामेव शैत्यपावनत्वादिधर्मविशिष्टस्य तटस्य प्रतीतिर्भवति। इत्थं मुख्यार्थबाधः इति लक्षणालक्षणप्रथमघटकस्य तात्पर्यानुपपत्तिरेवाशयः स्वीकरणीयः।[१]

(ख) मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः पारस्परिकसम्बन्धात्मकं द्वितीयं निबन्धनम्

मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः पारस्परिकः सम्बन्धो लक्षणां प्रति द्वितीयं निबन्धनम्। तद्विना मुख्यार्थेनासम्बद्धो यः कश्चिदनीप्सितोऽप्यर्थः प्रतीतिपदवीमवतरेत्। तेन च गङ्गापदाल्लक्षकाद् घटपटादयोऽसम्बद्धा अर्था लक्षिता भवेयुः। अतो मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोर्मध्ये सम्बन्धेन केनचिद् भाव्यम्। असौ सम्बन्धो बहुविधः। तद्यथा- कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तकुन्तधारिणां संयोगसम्बन्धेनावस्थानाल्लक्षणा। गौर्वाहीकः इत्यत्र गोवाहीकयोः सादृश्यसम्बन्धेनावस्थानाल्लक्षणा। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र तात्स्थ्यसमम्बन्धेन लक्षणा।[२]

इत्थं तात्पर्यानुपपत्तौ सत्यां मुख्यार्थेन सह केनचित्सम्बन्धेन सम्बद्ध एवान्योऽर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते। अन्यथाऽसम्बद्धार्थप्रतीतिप्रसङ्ग। तद्वारणार्थमेव मम्मटभट्टेन मुख्यार्थबाधे तद्योगे इत्यादिकारिकायां तद्योगः इति पदमनुप्रवेशितम्।[३]

मीमांसकधुरंधरेण कुमारिलभट्टेनापि-

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।[४]

इत्यभिदधता मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोरविनाभावः प्रोक्तः। अभिधेयेन शक्यार्थेन अविनाभूतः सम्बद्धोऽर्थो लक्षणाया विषयः। अविनाभावोऽत्र नान्तरीयके व्याप्त्यर्थे नोपादेयः, अपितु सम्बन्धमात्रेऽर्थ इत्याशयः प्रोद्घाटितो मम्मटभट्टेन काव्यप्रकाशे।[५]

---

1 नागेशभट्ट., परमलघुमञ्जूषा, पृ 17-18।
2 मम्मटः, काव्यप्रकाश., पृ 53।
3 मम्मट., काव्यप्रकाश·, बालबोधिनीटीका, पृ 41।
4 कुमारिलभट्ट·, तन्त्रवार्तिकम्, 1, 4, 22।
5 मम्मटः, काव्यप्रकाश., पृ. 50।

अविनाभावशब्दे चाक्षेपपरे कृतं लक्षणया। यतो मञ्चा: क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चपदादाक्षेपादेव मञ्चस्थेऽर्थेऽवगते लक्षणाया सर्वथा निरवकाशप्रसङ्ग:। अतोऽविनाभाव इति पदं सम्बन्धार्थबोधकमित्यभिसन्धि:।

(ग) रूढि: प्रयोजनं वेति लक्षणां प्रति तृतीयं निबन्धनम्

मुख्यार्थबाधे मुख्यार्थलक्ष्यार्थयो: पारस्परिके च सम्बन्धे सत्यपि, न तावल्लक्षणा यावल्लक्षणाप्रयोजकयो रूढिप्रयोजनयोरेकतरस्य न तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। अत एव कलिङ्ग: साहसिक: इत्यत्र रूढिमनुरुध्य लक्षणावतार:। गङ्गायां घोष: इत्यत्र च शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनजातं प्रयोजकीकृत्य लक्षणाया: प्रसरणम्।

गौरनुबन्ध्य: इत्यादौ रूढिप्रयोजनयोरभावाल्लक्षणा निराक्रियते मम्मटभट्टादिभिरालङ्कारिकै:। परं मण्डनमिश्रादयो मीमांसका जातिरूपिणोऽर्थस्याभिधेयस्य वाक्येऽनुपपन्ने सति व्यक्तेर्भानं लक्षणालभ्यमिति संगिरन्ते।[१] अयमाशय:। गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं गौत्वं सामान्यम्। अभिधा तमर्थं बोधयित्वोपरता भवति। परं जातेरदृश्यत्वान्न हननरूपविधिवाक्यसिद्धि:। अत: श्रुतिचोदितं वचनमसम्बद्धं मा भूदिति जात्या विशेषणेन विशेष्या व्यक्तिर्लक्ष्यते। परमालङ्कारिकाणां मते व्यक्तिप्रतीतिराक्षेपाद्भवति, न लक्षणया। **निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्** इति वचनप्रामाण्यात् सामान्येन गोत्वेन विशेषा व्यक्तिराक्षिप्यते इति तदर्थमभिधातिरिक्ता लक्षणावृत्तिर्नोपास्या। यथा जलमानयेत्युक्तौ सपात्रं जलमानीयते, पात्रं विना जलानयनस्यासम्भवत्वात्। अत आक्षेपेणैव पात्रस्य ग्रहणं भवति, तद्वत् गौरनुवन्ध्य: इत्यत्रापि व्यक्तिं विना जातेरवस्थानाभावाज्जात्या व्यक्तिराक्षिप्यत इत्यतो लक्षणा नात्रोपास्या। भवतु वा लक्षणया व्यक्तिप्रतीति:, परन्तु नात्र रूढिर्नवा प्रयोजनम्। अत आक्षेपगम्यैव व्यक्तिप्रतीतिरिति मम्मटाद्यालङ्कारिकाणां निष्कर्ष:।[२] एवं लक्षणायां रूढिप्रयोजनयोरेकतरस्य सद्भावोऽवश्यमभ्युपगम्य:।

रूढि-निबन्धना लक्षणा

---

[1] मम्मट., काव्यप्रकाश., बोलबोधिनी टीका, पृ 44।
[2] मम्मट:, काव्यप्रकाश:, पृ 44-45।

रूढिं प्रसिद्धिं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमाना लक्षणा रूढिनिबन्धनोच्यते। तद्यथा- **कर्मणि कुशल:** इत्यादौ कुशांल्लातीति कुशलो व्युत्पत्तिलभ्यो मुख्योऽर्थो वाच्य:। कर्मणि चतुरोऽर्थोऽत्र लक्ष्य:। कुशलपदस्य व्युत्पत्तिलभ्यो दर्भग्रहीतृरूपोऽर्थोत्रानुपपन्न:। चित्ररचनादिकर्मणि दक्षस्य पुरुषस्य दर्भग्रहणकर्मासम्पादनात्। अत: कुशालानरूपं कर्म यथा चातुर्येण निर्वर्त्यम्, तथैव चित्ररचनादि कार्यमपि चातुर्यापेक्षमिति शक्यलक्ष्यार्थयोर्मध्ये विवेचकत्वसम्बन्ध: सामान्य:। कुशलपदं चतुररूपिणं लक्ष्यमर्थं प्रसिद्धिवशाद् बोधयति, अतो वक्तु: प्रयोजनस्यादर्शनाद् रूढिनिबन्धना लक्षणा 'कर्मणि कुशल:' इत्यादौ।

प्रयोजननिबन्धना लक्षणा

प्रयोजनं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमाना लक्षणा प्रयोजननिबन्धनोच्यते। गङ्गायां घोष: इत्यादौ गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रयोजनजातं लक्षणाया: प्रयोगे निबन्धनम्। अत: प्रयोजनं हेतुत्वेनापेक्षमाणात्र प्रयोजननिबन्धना लक्षणा। एवं लक्षणाया: प्रयोगे रूढिप्रयोजनयोरेकतरस्य हेतुत्वेनोपादानं परमावश्यकम्।

अत्र तन्त्रवार्तिककारा: श्रीकुमारिलभट्टमहाभागा निरूढाया लक्षणाया: प्रत्याचिख्यासया समुत्तिष्ठनते। यथा हि-

निरूढा लक्षणा: काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्।
क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तित:।।[१]

इति तन्त्रवार्तिकप्रामाण्यान्निरूढा लक्षणा न सङ्गच्छन्ते, तासामभिधायामन्तर्भावात्। तद्दथा 'कर्मणि कुशल:' इत्युदाहरणे कुशलपदं चतुररूपिण्यर्थेऽभिधानवद् रूढम्। न हि कुशलेति पदस्य कुशांल्लातीति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थोऽभिधेय: प्रतीतिपदवीमवतरति। प्रत्युत कुशलपदं घटपटादिपदवत् साक्षाच्चतररूपमर्थम्भिधत्ते। अतो यथा घटपदस्य कम्बुग्रीवाद्यर्थोऽभिधेयस्तथैव कुशलपदस्य चतुरोऽर्थोऽभिधेय:, व्युतपत्तिलभ्यस्य कुशग्रहीतृरूपिणोऽर्थस्याप्रतीते:। व्यवहारे

[1] कुमारिलभट्ट., तन्त्रवार्त्तिकम्, 3, 1, 8।

कुशलपदस्य चतुरोऽर्थ एव रूढो न दर्भग्रहीतृरूपः। अतएव निरूढा लक्षणा सामर्थ्यादभिधानवद्दृश्यन्ते। यथा गङ्गायां घोषः इत्यादौ प्रथमं प्रवाहरूपोऽभिधेयोऽर्थः प्रतीयते, तदनन्तरं तटरूपो लक्ष्योऽर्थस्तथा कर्मणि कुशलः इत्यादौ रूढायां लक्षणायां कुशग्रहीतृचतुररूपार्थयोर्न प्रतीतिः। प्रत्युत कुशलपदस्य साक्षाद्भिधेयोऽर्थश्चतुर एव प्रतीयते।

साहित्यपदर्पणकाराः श्रीविश्वनाथाचार्यास्तु मम्मटाचार्यमतं चिखण्डयिषदः कुशलपदे निरूढां लक्षणां प्रत्याचक्षते। तथाहि अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तमितिवचनाच्छब्दानां व्युत्पत्तिप्रवृत्तिनिमित्तभेदवशात् गमेर्डोः (उणादि-2,67) इत्युणादिसूत्रेण गम्धातो डोः प्रत्यये कृते सति गोपदं सिद्ध्यति। एवं गच्छतीति गौरिति गोपदस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः। यदि व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो गोपदस्य शक्योऽर्थस्तदा गोः शयनकाले गमनव्यापाराभावाद् गोपदव्यवहारोऽसङ्गत्। नन्वगच्छति गवि गोपदव्यवहारो लक्षणामवलब्योपपन्न इति चेन्न, अगच्छति गवि सर्वत्र लक्षणास्वीकारगौरवप्रसङ्गात्। अतो गोपदस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो यथा न गोपदप्रवृत्तिनिमित्तं तथा कुशलपदस्य व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्याग्रहणात् तत्पदस्य दक्षरूपोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तभूतोऽभिधेयो न लक्ष्यः। एवं नात्र लक्षणा मुख्यार्थबाधाद्यभावात्।

एवं यद्यप्यनया दिशा विश्वनाथेन कुशलपदे रूढिलक्षणा विप्रतिषिद्धा, तथापि तेनोदाहरणान्तरेषु रूढिलक्षणाः स्वीकृताः। अत एव तेन रूढिलक्षणाया बहवो भेदाः साहित्यदर्पणे प्रपञ्चिताः।[१] केवलं कुशलपदस्य रूढिलक्षणात्वं निराकुर्वता विश्वनाथेन मात्सर्यवशान् मम्मटाचार्यः प्रत्याक्षिप्तः। वस्तुतः कुशलपदे रूढिलक्षणां प्रत्याचक्षाणेनापि विश्वनाथाचार्येण रूढिर्लक्षणाया निबन्धनत्वेनाङ्गीकृतैव।

काव्यानुशासनप्रणेतारः श्रीहेमचन्द्राचार्यास्तु लक्षणाया हेतुत्वेन रूढिं सर्वथा निराकार्षिषुः।[२] तन्मते कुशलद्विरेफद्विकानां पदानां दशभ्रमरकाकादयोऽर्थाः साक्षात् सङ्केतविषयत्वान्मुख्यार्था एव प्रणिभालनीयाः।

---

[1] विश्वनाथ, साहित्य-दर्पण, 2, 5-10।
[2] हेमचन्द्र., काव्यानुशासनम्, पृ 25।

नरेन्द्रप्रभसूरिणापि अलङ्कारमहोदधौ रूढिलक्षणा विप्रतिपन्ना। यथोक्तं तेन **रूढिलक्षणा त्वभिधातुल्यैव, तेनात्र नोदाह्रियते** इति।[१]

प्रयोजनस्य लक्षणाया हेतुत्वे तू नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः। गङ्गातटे घोषः इति स्वायत्तेऽपि शब्दप्रयोगे गङ्गायां घोषः इत्यसम्बद्धवचनं सर्वथा शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनस्याधिकाभिव्यक्त्यर्थमुच्यार्यते। अन्यथा गङ्गायास्तटे घोषः इत्येनेनैव कथनेन प्रतिपिपादयिषितार्थलाभे सिद्धे गङ्गायां घोषः इत्यनन्वितं वचनं न प्रयुज्येत। गङ्गातटे घोषः इत्यनन्वितवचनेन ध्वनितं भवतीति प्रयोजनस्य लक्षणायां हेतुत्वेनावस्थानं निर्बाधम्। इत्थं मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः पारस्परिकः सामीप्य सादृश्यादिसम्बन्धः प्रयोजनञ्चेति त्रितयं सम्मिलितं लक्षणासमुल्लासे हेतुः।

लक्षणाशब्दस्य व्यापारोऽर्थस्य वा

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।।[२]

इत्यस्मिन् लक्षणावलक्षणे मम्मटेन लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया प्रोक्ता। तस्याश्च तेन सान्तरार्थनिष्ठत्वं सिद्धान्तितम्।

लक्षणा वस्तुतोऽर्थनिष्ठो व्यापारः। यतः सर्वदा लक्ष्यार्थप्रतीतिः शक्यार्थव्यवहिता भवति। नहि लक्षकेन शब्देन गङ्गादिना साक्षाद्भिधानवल्लक्ष्योऽर्थस्तटादिरूपः प्रत्याय्यते। प्रत्युत वाक्ये शब्दार्थस्यान्वयेऽनुपपन्ने सति शक्यसम्बद्धलक्ष्यार्थावगतिर्भवति। अतएव महिमभट्टाचार्येणार्थव्यापारो लक्षणेति कृत्वा असावनुमितावन्तर्भाविता।[३]

गङ्गायां घोषः इत्यादौ प्रवाहरूपोऽर्थोऽभिधेयो गङ्गापदवाच्यः साक्षात् गङ्गाशब्देनैव बोध्यते। अतस्तत्र व्याप्रियमाणो व्यापारोऽपि शाब्द एव। परं

---

[1] नरेन्द्रप्रभसूरिः, अलङ्कारमहोदधि., पृ 33।
[2] मम्मटः, काव्यप्रकाश., 2, 4।
[3] महिमभट्ट, व्यक्तिविवेकः, पृ 116।

प्रवाहरूपाच्छक्यार्थाद् बोध्यस्तटरूपोऽर्थो न साक्षात् शब्दात् प्रतीयते, प्रत्युत गङ्गापदप्रतिपादितप्रवाहरूपादर्थात्। एवं प्रवाहरूपमर्थं निमित्तीकृत्य तद्द्वारा अमुख्यं तीररूपमर्थ लक्षयन् व्यापारोऽर्थस्यैव सङ्गच्छते।

एवं वस्तुतोऽर्थनिष्ठो व्यापारोऽपि लक्षणा शब्द आरोप्यते। तटरूपलक्ष्यार्थावगतिगङ्गाशब्दादेव भवतीत्यार्थो व्यापारः शब्द आरोपितः।[१]

एवं तटस्य प्रवाहरूपमुख्यार्थवाचकगङ्गाशब्देन सह परम्परासम्बन्धादर्थनिष्ठोऽपि व्यापारः शब्दनिष्ठो ज्ञेयः, वाच्यधर्मस्य वाचके शब्द आरोपात्।

मुकुलभट्टाचार्येणापि अभिधावृत्तिमातृकायां लक्षणाया अर्थनिष्ठाव्यापारत्वं स्वीकृतम्। यथोक्तं तेन-

शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता।
अर्थावसेयस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते।।[२]

यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा[३] इत्यस्य काव्यप्रकाशवृत्त्यन्तर्गतस्य **सान्तरार्थनिष्ठः** इति पदस्य विसंवादि व्याख्यानमुपलभ्यते। यथाहि- प्रदीपकारेण श्रीगोविन्दठक्कुरेणास्य **शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच् छब्दे आरोपित एव स व्यापारः। वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः**[४] इति व्याख्यानं कृतम्, तत्सद्वैद्येन काव्यप्रदीपटीकाकारेण **सान्तरार्थनिष्ठः** इत्यत्रार्थपदं लक्ष्यार्थपरमिति प्रदीपकारस्याशयो निरधारि।[५] निष्ठपदस्य **सर्वं वाक्यं कार्यनिष्ठमिति** प्रभाकरवचनाद् बोधकेऽर्थे प्रयोगः। तेन सान्तरार्थनिष्ठः इत्यस्य अन्तरं व्यवधानं तेन सहितः सान्तरः, ईदृशो योऽर्थो लक्ष्यार्थ इत्यर्थः, तन्निष्ठस्तद्विषयकस्तद्बोधक इत्यर्थः पर्यवसितो भवति।

---

1 कमलाकरभट्ट उद्धृत, सिंह, सत्यव्रत, (डॉ) हिन्दीसाहित्यदर्पण, पृ 51।
2 मुकुलभट्ट., अभिधावृत्तिमातृका, पृ 2।
3 मम्मट., काव्यप्रकाशः, पृ 43।
4 पण्डितदुर्गाप्रसादः, गोविन्दठक्कुरकृतः काव्यप्रदीपः, प्रभाटीका, पृ 27।
5 पण्डितदुर्गाप्रसादठक्कुरकृत· काव्यप्रदीपः, प्रभा टीका, पृ 27।

अनेन व्याख्यानेन लक्षणा लक्ष्यार्थविषयको व्यापार इति सिद्धम्। उद्योतटीकाकारेण नागेशभट्टेन **साक्षादर्थनिष्ठः सान्तरा परम्पराशब्दनिष्ठ इत्यर्थः**[१] इति सान्तरार्थनिष्ठ पदस्य व्याख्यानं कृतम्।

ए. बी. गजेन्द्रगद्करमहाभागानां मते प्रदीपकारकृतं सान्तरार्थनिष्ठ इत्यस्य पूर्वोक्तं व्याख्यानं दुष्टम्। काव्यप्रकाशवृत्तौ **मुख्येन अमुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत्स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा**[२] इत्येतल्लक्षणाविवेचनप्रसङ्गे निरूपितमास्ते। तत्र सान्तरार्थनिष्ठः इति पदस्य यो लक्ष्यार्थविषयकोऽर्थः क्रियते सोऽर्थः पुनरुक्तिदोषभाक्। मुख्येन अमुख्योऽर्थो लक्ष्यते इति काव्यप्रकाशवृत्तिग्रन्थेनैव तदर्थावगतेः। तथा सति सान्तरार्थनिष्ठः इति पदस्य वृत्तावनुप्रवेशो निर्हेतुकः स्यात्।[३]

अनेन प्रकारेण प्रदीपकारस्य गोविन्दस्य मतं बलवद् युक्तिप्रामाण्येन निराकृत्य ए. बी गजेन्द्रगद्करमहाभागैः सान्तरार्थनिष्ठः इति पद्मधोलिखितप्रकारेण व्याख्यायद्भिः स्वकीयं मतमस्मिन् विषय एव प्रत्यपादि-

अन्तरमन्तरालं मध्यावकाशः तेन सहितः सान्तरः मध्या प्रकाशस्थितः इत्यर्थः। सान्तरश्च असौ अर्थश्च सान्तरार्थः वाच्यार्थः इत्यर्थः। शब्दः प्रथमं वाच्यार्थमभिधत्ते, तदनन्तरं लक्ष्यार्थः प्रतीयते। अतो वाच्यार्थः शब्द लक्ष्यार्थयोः अन्तराले स्थितः। तेन सान्तर इति कथ्यते। तस्मिन् सान्तरार्थः वाच्यार्थे स्थितः वाच्यार्थनिष्ठः।[४]

अस्मिन् व्याख्यानेऽर्थपदस्यार्थो वाच्यार्थः। तेन लक्षणा अर्थव्यापार इत्यवगतं भवति। वाच्यार्थद्वारिका लक्ष्यार्थावगतिर्भवतीति लक्षणाया अर्थव्यापारत्वं सिद्धम्। वाच्यार्थे

---

[1] अभ्यङ्करः, वासुदेवशास्त्री, श्रीमम्मटविरचितः काव्यप्रकाश., उद्योतटीका, पृ 39।
[2] मम्मट , काव्यप्रकाश., पृ 43।
[3] गजेन्द्रगद्करः, मम्मटविरचित· काव्यप्रकाश , टिप्पणम्, पृ 257।
[4] चौधुरी नरेन्द्रनाथ शर्मा, काव्यतत्वसमीक्षा, पृ 76।

स्थितोऽप्यसौ व्यापारः शब्द आरोप्यत इत्येवं मम्मटभट्टस्य हृदयं गजेन्द्रगद्करमहानुभावैः प्राकाशि।

शुद्धा लक्षणा

उपचारामिश्रिता लक्षणा शुद्धा। उपचारो हि नाम सादृशसम्बन्धेन प्रवृत्तिः सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा। अतो यत्र शक्यलक्ष्यार्थयोः सादृश्येतरसामीप्यतात्स्थ्याङ्गाङ्गीभावादिसम्बन्धैरवस्थानम् तत्रोपचारामिश्रा लक्षणा शुद्धा। तद्यथा- गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्यार्थस्य जलप्रवाहरूपस्य लक्ष्यार्थेन तटेन सह सामीप्यरूपः सम्बन्धः, अतः सादृश्यनिबन्धनस्योपचारस्यादर्शनादियं शुद्धा लक्षणा। कुन्ता प्रविशन्तीत्यादौ शक्यलक्ष्यार्थयोः संयोगसम्बन्धः। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ तात्स्थ्यसम्बन्धः। अत एवोपाचारेणामिश्रितत्वादत्र शुद्धा लक्षणा।

गौणी-लक्षणा

उपचारमिश्रा लक्षणा गौणी। यथा हि- गौर्वाहीकः इत्यादौ गोवाहीकयोर्जाड्यमान्द्यादिगुणैः सामानाधिकरण्येनानवस्थानात् सादृश्यसम्बन्ध उपचारापरपर्यायः। भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः। भिन्नत्वेन प्रतीयमानौ गोवाहीकौ जाड्यमान्द्यादिगुणानामुभयोः समानभावेन दर्शनादभिन्नौ प्रतीयते। अतः गोपदाद् वाहीकरूपिणोऽर्थस्यावगतिः सादृश्यसम्बन्धनिबन्धनीति सादृश्यसम्बन्धस्योपचारापरपर्यायस्य सद्भावाद् गौणी लक्षणा। गुणेभ्यो जाड्यमान्द्यादिभ्य आयाता लक्षणा गौणीत्यन्वर्थैकमभिधानम्। मुखं चन्द्रः इत्यादावपि आह्लादकत्वादिगुणसादृश्यवशाद् गौणी लक्षणा। एवं गौण्यां लक्षणायां सर्वत्र शक्यलक्ष्यार्थयोरुपचारसम्बन्धेनावस्थानम्।

मीमांसकमतेन गौणी लक्षणातिरिक्ता वृत्तिः

मीमांसका गौणीं लक्षणातो भिन्नां वृत्तिं सम्प्रतिपद्यन्ते। तथा चोक्तं कुमारिलभट्टेन-

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।

मीमांसकमतेन गौणी लक्षणातिरिक्ता वृत्तिः

मीमांसका गौणीं लक्षणातो भिन्नां वृत्तिं सम्प्रतिपद्यन्ते। तथा चोक्तं कुमारिलभट्टेन-

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता।।[1]

अयमाशयः। गङ्गायां घोषः इत्यादौ तटरूपार्थावगतिर्लाक्षणिकी गङ्गाप्रवाहतटयोरविनाभावात्। अतोऽभिधेयेनार्थेनाविनाभूतः सम्बद्धोऽर्थो यत्र प्रतीयते, तत्र लक्षणावृत्तिः मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ। अत्र मञ्चपदार्थेनाविनाभूतः सम्बद्धो बालो लक्ष्यते, अतो मञ्चस्थे बालरूपेऽर्थे लक्षणा। परं गौण्यां वृत्त्यामभिधेयार्थलक्ष्यार्थयोर्नाविनाभावेन प्रतीतिरपि त्वादावभिधया सिंहो माणवकः इत्यादौ सिंहत्वमाणवकत्वादीनां साक्षात् सङ्केतितानामर्थानामवगतिः, तदनन्तरमन्वयानुपपत्त्या शौर्यपराक्रमत्वादिगुणयोगात् सिंहमाणवकयोः परस्परं विभिन्नयोरप्यभेदः। गङ्गायां घोषः इत्यत्र यथा प्रवाहतटयोरविनाभावः सिद्धः, न तथा सिंहो माणवकः इत्यत्र। लक्षणायां सामीप्यसंयोगतात्स्थ्यादीनां सद्भावात् मुख्यार्थेन सह लक्ष्यार्थस्य साक्षात् सम्बन्धः। अतः गङ्गायां घोषः इत्यत्र लक्षणायां कृतायां जलप्रवाहतटयोः सामीप्यसम्बन्धेनावस्थानात् प्रवाहसम्बन्धस्य तटस्याव्यवधानेन भानम्। प्रवाहेण सम्बद्धस्तटरूपोऽर्थो लक्ष्यः। यथा गौरनुबन्ध्यः इत्यादौ जात्या व्यक्तिरविनाभावेन लक्ष्यते, तथैव यष्टी प्रवेशय इत्यादौ संयोगादिसम्बन्धवशाद् यष्टिधरार्थावगतिर्लाक्षणिक्यविनाभावमूला। परम् अग्निर्माणवकः इत्यादौ गौण्यां वृत्त्यां लक्ष्यमाणतैक्ष्ण्यादिगुणवशात् परम्परासम्बन्धेनाग्निमाणवकयोरभेदः, न तु साक्षात्सम्बन्धेन। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ यथा मञ्चमञ्चस्थयोः संयोगसम्बन्धवशादविनाभावः, न तथाग्निमाणवकयोः। इत्थं लक्षणायां वृत्तौ शक्यलक्ष्यार्थयोरव्यवहितसामीप्यादिसम्बन्धात्मकोऽविनाभावस्तत्प्रयोजकः, परं गौण्यां वृत्त्यां तु व्यवहितः सादृश्यसाधर्म्यादिप्राणः परम्परासम्बन्धस्तत्प्रवृत्तौ हेतुरिति साक्षात्परम्परासम्बन्धयोर्भेदेन गौणी वृत्तिर्लक्षणातो भिद्यत इति मीमांसकानां

---

[1] कुमारिलभट्ट., तन्त्रवार्तिकम्, 1, 4, 22।

शब्दो हि मुख्यागौणीलक्षणाभिरर्थप्रकरणादिसम्पादितसाचिव्याभिस्तिसृभिरेव वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति। तद्यथा- गौरित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति। स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसंपदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणीं वृत्तिमनुभवति।[१] तन्न। यदि साक्षात्परम्परासम्बन्धाभ्यां वृत्तिभेदः कल्पेत, तदा सम्बन्धानामानन्त्यात् वृत्तीनामप्यानन्त्यं प्रसज्येत। किञ्च, मुख्यार्थबाधादिलक्षणालक्षणघटकानि गौणीवृत्तिलक्षणावृत्तीतिवृत्तिद्वयसमानानि। नहि सम्बन्धमात्रकृते भेदे वृत्त्यन्तरपरिकल्पनगौरवं सह्यमिति नास्ति गौण्या वृत्त्यन्तरत्वम्।[२]

मुकुलभट्टकधिया गौणीशुद्धालक्षणयोर्भेदे बीजम्

मुकुलभट्टाचार्यणां मते गौणीशुद्धालक्षणयोर्भेदः नोपचारमूलकः, प्रत्युत गौण्यां लक्षण यां शक्यलक्ष्यार्थयोरभेदेन प्रतीतिः, शुद्धायां तु भेदेनेति शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदाभेदावेव लक्षणाया भेदनियामकौ स्तः। अयमाशयः। गौणीलक्षणायां जाड्यमान्द्यादिगुणानामुभयत्र समानभावेनावस्थानाच्छक्यार्थलक्ष्यार्थयोरभेदः। अत एव गौर्वाहीकः इत्यादौ गोवाहीकयोः सामानाधिकरण्यम्। परं शुद्धायां लक्षणायां गङ्गायां घोषः इत्यादौ प्रवाहतटयोः। शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदेन प्रतीतिः।

पर मम्मटाचार्येण मुकुलभट्टाचार्यस्य मतमित्थं प्रत्याक्षिप्तम्। यदि शुद्धायां लक्षणायां जलप्रवाहतटरूपिणोः शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदेन प्रतीतिः स्यात्, तदा शैत्यपावनत्वादिधर्माणां प्रतिपिपादयिषितानां प्रतीतिरेव न भवेत्। शैत्यपावनत्वादयो धर्माः प्रवाहतटयोरभेद एव प्रतिपन्ना भवन्ति, न तु तयोर्भेदे। यदि गङ्गापदाल्लक्ष्यमाणं तटं शक्यार्थात् प्रवाहाद् भिन्नम्, तदा प्रवाहनिष्ठानां शैत्यपावनत्वादिधर्माणां प्रतीत्यै तटो नालम्। तो गङ्गायां घोषः इति वचनमसम्बद्धं सत्त्याज्यमेव स्यात् सर्वथा। नहि गङ्गातटे घोषः इत्यनभिधाय गङ्गायां घोषः इति कथनं प्रयोजनवत्। अत

---

1 पण्डितकेदारनाथ., दुर्गाप्रसाद., धारेश्वरभोजदेवविरचितं सरस्वतीकण्ठाभरणम्, पृ 735।

2 अप्पयदीक्षित, वृत्तिवार्त्तिकम्, पृ 15।

उपचारसम्बन्धेनैव गौणीलक्षणा शुद्धातो भिद्यते, न तु शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदार्भेदप्रतीतिवशात्।[१]

गौण्यां लक्षणायां लक्ष्यार्थावगतिप्रक्रिया

काव्यप्रकाशकारेणाचार्येण मम्मटेनास्मिन् विषये त्रीणि मतानि समुट्टंकितानि।[२]

1. प्रथमं मतम्

गौर्वाहीकः इत्यत्र गौण्यां लक्षणायां प्रथममभिधया वाचकात् गोपदात् सामान्यस्य गोत्वरूपिणोऽर्थस्यावगतिः, पश्चाच्च गोत्ववाहीकत्वयोः सामानाधिकरण्येऽनुपपन्ने गोपदाज्जाड्यमान्द्यादयो गुणा लक्ष्यन्ते। तदा जाड्यमान्द्यादिगुणवान् गौरिति लक्ष्यार्थेवगते सति, जाड्यमान्द्यादिगुणानां वाहीकेन सहाभेदप्रतिपादनार्थं पुनरभिधावलम्ब्यते। एवं प्रथममभिधा ततो लक्षणा तदनन्तरं पुनरभिधेति तिस्त्रो वृत्तयो गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने व्याप्रियन्ते। ततश्च जाड्यमान्द्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते, नतु तद्धर्मी वाहीकः। अतो धर्मधर्मिणोरभेदप्रतिपादनार्थं धर्मी वाहीकः पुनः शक्त्या बोध्यत इति कृत्वा पुनरभिधावलम्ब्यते। गोगता जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा गुणा एव वाहीकार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्ति। एषां गुणानां साहचर्येणैवागौरपि वाहीको गोपदव्यपदेश्यो भवति। तथा सति प्रथममभिधया गोत्वरूपः शक्यार्थोऽभिधीयते, अनन्तरं लक्षणया जाड्यमान्द्यादयो गोगता गुणा लक्ष्यन्ते, पश्चाच्च धर्माणां धर्मिणि वाहीकेऽभेदान्वयार्य, जाड्यमान्द्यादीन् गोगतान् गुणान् प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य पुनरुत्थितयाभिधया जाड्यमान्द्यादिगुणवान् वाहीकः इत्यर्थस्यावगतिर्भवति।

2. द्वितीयं मतम्

अत्र प्रभममतविरोधिन इत्थं प्रत्यवतिष्ठनते। जाड्यमान्द्यादिगुणवान् वाहीक इत्यमुमर्थमवगमयितुमभिधाया अत्र द्विर्व्यापारः। तन्न युक्तियुक्तम्। गोपदस्य साक्षात् सङ्केतितोऽर्थोऽभिधेयः सास्नालाङ्गूल्वान् गौरेव, नतु वाहीकः। अतो गोपदस्य

---

[1] अप्पयदीक्षितः, वृत्तिवर्तिकम्, पृ 19-20।

[2] मम्मटः, काव्यप्रकाश., पृ 49।

वाहीकरूपिण्यर्थे साक्षात् सङ्केतेऽनुपपन्नेऽपि, यदि गोपदादेवाभिधया वाहीकार्थप्रतीतिर्भवतीति स्वीक्रियते, तर्हि सङ्केतितस्यैव शाब्दबोधः इति नियमभङ्गात् यस्मात् कस्मादपि पदाद्यस्य कस्याप्यर्थस्य प्रतीतिप्रसंगः। महती च तेनाव्यवस्था। किञ्च शब्दबुद्धिकर्मणां वेरम्य व्यापारांभावः इति नयेन एकदा विरतो व्यापारो न पुनर्व्याप्रियते। अतो गोत्वरूपिण मर्थं प्रत्याय्योपरताऽभिधा वाहीकरूपिणमर्थं बोधयितुं न प्रभवति। उपरतायास्तस्या उद्बोधकपदाभावे पुनरुत्थानमसम्भवम्। अतः स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न परार्थोऽभिधीयते इति द्वितीयमतावलम्बिनामाशयः। एतन्मते गोवाहीकयोरन्वयेऽनुपपन्ने गोगतजाड्यमान्द्यादिगुणसाहचर्याद् वाहीकगतानां जाड्यमान्द्यादिगुणानां लक्षणया प्रतीतिः। एवं लक्षणया गुणा एव लक्ष्यन्ते, नतु वाहीकरूपोऽर्थोऽभिधीयते।

3. तृतीयं मतम्

अत्र द्वितीयमतविरोधिन एवं प्रत्याख्यानमारभन्ते। यदि गुणा लक्ष्यास्तर्हि कथं गुणिनो वाहीकस्य प्रतीतिः। ननु गुणैर्गुणिनो वाहीकस्य प्रतीतिरविनाभावादेव, गुणैर्गुणिन आक्षेपादिति चेन्न, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इत्यभियुक्तोक्तिमनुरुध्याक्षेपलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽर्थे प्रवेशाभावात्। शब्दवृत्या समुपस्थाप्यस्यार्थस्यैव शाब्देऽन्वये प्रवेशो युक्तियुक्तः, नतु प्रमाणान्तरप्राप्तस्यार्थस्य। नहि शब्दवृत्तिव्यतिरिक्तप्रमाणलभ्यस्यार्थस्य शब्दप्रमाणलभ्यैरर्थैः सहान्वयः सम्पादयितुं शक्यः। अत आक्षेपप्रमाणाद्यदि वाहीकस्य गुणिनः प्रतीतिस्तर्हि शब्दवृत्त्यनुपस्थाप्यत्वात्तस्य वाहीकरूपिणोऽर्थस्य शाब्दबोधोऽनुपपन्नः। अतस्तृतीये मते जाड्यमान्द्यादिगुणवान् वाहीको लक्ष्यार्थः। वाहीकस्याभिधया ग्रहणेऽनुपपन्ने सति, वाहीकस्य प्रतीतिर्लक्षणयैव सञ्जायते। एवं गौर्वाहीकः इत्यत्र गोपदार्थस्य वाहीकपदार्थेन सहान्वयानुपपत्तौ गोगतजाड्यमान्द्यादिगुणसाहचर्यात्तद्गुणयुक्तो वाहीको लक्ष्यत इति स्वीकृते सर्वोपद्रवप्रशान्तिः सर्वञ्च निर्मलम्। तथा च गोशब्दादभिधया गोत्वरूपिणोऽर्थस्यावगतिः, जाड्यमान्द्यादिगुणानां गोवाहीकयोः समानरूपेणावस्थानाल्लक्षणया तद्वान् वाहीकोऽर्थो लक्ष्यत इत्यालङ्कारिकाणां सिद्धान्तः।

लक्षणायाः षट् भेदाः

शुद्धाया लक्षणायाश्चत्वारो भेदाः। तद्यथा-

1. उपादानलक्षणा शुद्धा

स्वसिद्धये पराक्षेपः[१] इत्युपादानलक्षणं मम्मटेन काव्यप्रकाशे निर्दिष्टम्। तथाहि- कुन्ताःप्रविशन्तीत्यादौ कुन्तपदस्य शक्यार्थः स्वान्वयसिद्ध्यर्थं कुन्तधारिपुरुषरूपमर्थमाक्षिपतीत्यतः स्वसिद्धये पराक्षेपादुपादानम्। एवमुपादानलक्षणायां कुन्तरूपमुख्यार्थादधिकस्य कुन्तिरूपपुरुषत्वादेः सहायकत्वेनोपादानं स्वीकारः। अतः एव कुन्तधारिणः सहायकत्वेनोपादानादुपादानलक्षणा शुद्धा। इयमेवाजहत्स्वार्थेति व्यपदेशेनाप्यभिधीयते।

2. लक्षणलक्षणा शुद्धा

'परार्थं स्वसमर्पणमि'ति[२] मम्मटभट्टेन लक्षणस्य लक्षणं प्रोक्तम्। तथाहि- गङ्गायां घोषः इत्यादौ गङ्गापदस्य मुख्योऽर्थः प्रवाहरूपः स्वसिद्ध्यर्थं स्वात्मानं तटरूपे लक्ष्ये परार्थे समर्पयति। अतस्तटरूपे परार्थे प्रवाहरूपस्य स्वार्थस्य समर्पणादत्र लक्षणम्। एवं लक्षणलक्षणायां प्रवाहरूपशक्यार्थस्य तटरूपे परार्थे स्वात्मन उपसर्जनात् परार्थ स्वसमर्पणाल्लक्षणलक्षणा शुद्धा। इयमेव जहत्स्वार्थेतिनाम्नपि प्रसिद्धा।

3. सारोपा लक्षणा शुद्धा

सारोपपदस्यार्थः प्रदीपकारेणैवं विवृतः **'विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपपदार्थत्वात्'**।[३] तेन **'विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यास आरोपः'** इत्यर्थः। तथा सति यत्रारोप्यमाणो विषयी अप्रस्तुतः, प्रस्तुतेनारोपविषयेण सह भेदेनोपन्यस्यते, तत्र सारोपा। यथा आयुर्घृतमित्यादौ आयुर्घृतयोरूभयो र्विषयविषयिणोः शब्देन कथनं कृत्वा द्वयोः सामानाधिकरण्यं प्रतिपाद्यते। अतोऽत्र तयोर्भेदेनोपन्यासात् सारोपा लक्षणा। शुद्धा चेयं, उपचारव्यतिरिक्तकार्यकारणभावदर्शनात्। तथाहि- अत्रायुः कार्यं तद्वर्धकं घृतञ्च

---

[1] मम्मटः, काव्यप्रकाश, 2, 10।
[2] मम्मटः, काव्यप्रकाश., 2, 10।
[3] पण्डितदुर्गाप्रसादः, गोविन्दठक्कुरकृतः, काव्यप्रदीपः, पृ 31।

कारणमिति भेदेनोपन्यस्तयोर्विषयविषयिणोर्मध्ये कारणकार्यभावदर्शनादुपचारामिश्रा शुद्धा सारोपा लक्षणा।

4. साध्यवसाना लक्षणा शुद्धा

विषयिणा विषयतिरोभावोऽध्यवसानपदार्थः।[१] तद्यथा- आयुरेवेद मित्यादौ विषयिण आयोरेव कथनं, तेन च विषयस्य घृतस्यापह्नवः। अतो विषयिणा आरोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेऽन्तः कृते निगीर्णे सति, साध्यवसाना लक्षणा। अत्र विषयविषयिणोः कार्यकारणभावेनावस्थानादुपचारामिश्रा शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा।[२]

एवमुपादानलक्षणारोपसाध्यवसानैः शुद्धाया लक्षणायाश्चतुर्विधो विभाग उपपन्नः।

गौणीलक्षणायाः द्वौ भेदौ

गौणी लक्षणा त्वारोपसाध्यवसानाभ्यां द्विविधैव।

1. सारोपा लक्षणा गौणी

गौर्वाहीकः इत्यत्र भेदेनोपन्यस्तयो विषयविषयिणो र्गोवाहीकयो र्जाड्यमान्द्यादिगुणमहिम्ना सामानाधिकरण्यमतोऽत्रोपचारसम्बन्धेन विषयविषयिणोरवस्थानात् सारोपा लक्षणा गौणी।

2. साध्यवसाना लक्षणा गौणी

गौरेवायमित्यत्र वाहीकस्य विषयस्यानुपादानात् विषयिणो गोरेवोपादानात् विषयिणा विषयनिगीर्णनात् साध्यवसाना लक्षणा। अगौरपि वाहीको गोपदव्यपदेश्यो जाड्यमान्द्यादिगुणानां साहचर्यात्। अतः सादृश्यसम्बन्धस्योपचारस्य सद्भावादुपचारमिश्रा साध्यवसाना गौणी लक्षणा।

---

1 तत्रैव, पृ 32।

2 मम्मटः, काव्यप्रकाशः, 2, 11।

ननु गौण्यपि लक्षणा शुद्धालक्षणावत् स्वार्थोपादानेन परित्यागेन च चतुर्विधा सम्भवति। तद्यथा- गौर्वाहीकः इत्यत्र गोपदशक्यार्थस्य गोत्वस्यसर्वथा परित्यागः। नहि वाहीकः स्वरूपतो गौरतो गोत्वरूपो मुख्योऽर्थः स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य लक्ष्यमर्थं बोधयति, अतो गौणी जहत्स्वार्था लक्षणात्र स्फुटा।[१]

गोवाहीकोभयविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादौ वाहीकेन लक्ष्यार्थेन सह गोत्वरूपिणः शक्यार्थस्याप्युपादानात् उपादानलक्षणा भवति। अतो यादृशी वार्ता छत्रिणःप्रविशन्तीत्यादावजहत्स्वार्थायां लक्षणायां तादृश्येवात्रापि गौण्यां लक्षणायाम्। शक्यार्थस्योभयत्र लक्ष्येऽर्थेऽन्वयात्। अतो गौणी लक्षणापि जहदजहत्स्वार्थत्वेन पुनर्भिद्यते शुद्धावदिति गौण्या लक्षणाया अपि चतुर्विधो विभाग उपपन्न इति पूर्वपक्षिण आशयः।

अत्रोच्यते। अजहत्स्वार्थायां लक्षणायां हि शक्यार्थरूपस्य स्वार्थस्यात्यागः परमावश्यवः। अन्यथा अजहत्स्वार्थात्वमेव न स्यात्। तद्यथा- कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तपदस्य शक्यार्थस्य कुन्तरूपिणः कुन्तधारिभिः सहैव प्रतीतेः स्वार्थस्यात्यागः। नहि कुन्तधारिणः इति लक्ष्यार्थस्यावगतिः कुन्तरूपमुख्यार्थव्यतिरिक्ता भवति। अतोऽजहत्स्वार्थायां लक्षणायां स्वार्थस्य सर्वथोपादानम्। तच्च सादृश्यनिबन्धनायां लक्षणायां नोपपद्यते। **'तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वं सादृश्यमि'ति**[२] तल्लक्षणम्। विभिन्नयोर्मुखचन्द्रयोरेवाह्लादकत्वादिगुणसामान्यात् सादृश्यमुपपन्नं भवति। अतो गौण्यां लक्षणायां सादृश्यसम्बन्धात् विषयविषयिणोर्भिन्नयोरेवाभेदः प्रदर्श्यते। नहि मुखस्य मुखेन सह चन्द्रस्य चन्द्रेण सह वौपमम्यवचनं स्वारसिकम्। विभिन्नावेव मुखचन्द्रावाह्लादकत्वादिगुणवशादुपचारेणाभिन्नौ प्रतीयते।

गौण्या लक्षणाया यद्यजहत्स्वार्थत्वेनापरो भेदः सम्प्रतिपद्यते, तदा स्वार्थोपादानात् सादृश्यसम्बन्धोऽसम्भवः। नहि स्वेन स्वस्य सादृश्यं क्वचिद् दृश्यते। यदि गौण्यां लक्षणायां सादृश्यसम्बन्धः शक्यलक्ष्यार्थयोर्मध्ये नान्तरीयकः, तदा स्वार्थस्य परित्याग आवश्यकः। यदि सादृश्येतरः सम्बन्धः शक्यलक्ष्यार्थयोरूररीक्रियते, तर्हि लक्षणाया

---

[1] पण्डितदुर्गाप्रसादः, गोविन्दकृतः काव्यप्रदीपः, वैद्यनाथसत्सत्कृता टीका, पृ 28।

[2] पण्डितदुर्गाप्रसादः, गोविन्दकृतः काव्यप्रदीपः, पृ. 29।

गौणीत्वमेव न स्यात्, गौण्या लक्षणायाः सर्वथा सादृश्यसम्बन्धनिबन्धनत्वात्। अतः सादृश्यसम्बन्धेऽभ्युपगतेऽजहत्स्वार्थत्वमनुपपन्नम्।

अप्पयदीक्षितमतेन शुद्धाया लक्षणायाः सारोपसाध्यवसानभेदखण्डनम्

अप्पयदीक्षितेनाचार्येण शुद्धाया लक्षणाया मम्मटभट्टादिप्रतिपादितौ आरोपाध्यवसानमूलौ भेदावपि प्रत्याख्यातौ। तद्यथा- आयुर्घृतमायुरेवेद मित्यादौ यत्कारणकार्याभावनिबन्धना सारोपा साध्यवसाना लक्षणा चोदाह्रियते, तदयुक्तम्। तयो र्द्वयोरप्युपादानलक्षणलक्षणाभ्यामव्यतिरेकात्। आयुर्घृतमित्यादौ स्वार्थः परार्थ स्वात्मानमर्पयति, ततो गङ्गायां घोषः इतिवज्जहल्लक्षणात्वमस्याः सिद्धम्। नापि चायुर्घृतयोरभेदप्रतीतिरस्या जहत्स्वार्थतो भेदिकान्याय्या, गङ्गायां घोषः इत्यादावपि शक्यार्थलक्ष्यार्थयोरभेदेनैव प्रतीतेः। अन्यथा शैत्यपावनत्वादिधर्माणां प्रतीतिरेव न स्यात्। नापि च कार्यकारणभाव एव व्यावर्तकः, आश्रयाश्रयिभावस्यापि दर्शनादिति शुद्धाया जहदजहत्स्वार्थरूपेण द्वावेव भेदौ वृत्तिवार्तिककारेण अप्पयदीक्षितेन सिद्धान्तरूपेणाभ्युपगतौ।[१]

मुकुलभट्टाचार्यमतेन लक्षणाया भेदाः

मुकुलभट्टाचार्येण निरन्तरार्थविषयत्वात्सान्तरार्थनिष्ठतवाच्च एक एवाभिधाव्यापारो द्विविधः प्रोक्तः। अतो लक्षणाव्यापारोऽभिधायामेवान्तर्भवति तन्मते।[२] तेन लक्षणा 'सान्तरार्थनिष्ठव्यापारः' इति नाम्ना स्वीकृता। तदनुकृत्यैव मम्मटाचार्येण लक्षणां व्याख्यायता तस्याः सान्तरार्थनिष्ठत्वं प्रोक्तम्। इयं लक्षण मुकुलभट्टाचार्यमते शुद्धत्वादुपचारमिश्रत्वाच्चादौ द्विविधा। तन्मत उपचारो द्विविधः। शुद्धो गौणश्च। परं मम्मटभट्टादिभिरालङ्कारिकैरेकविध एवोपचारः स्वीकृतः। तत्र मुकुलभट्टमते जाड्यमान्द्यशैत्याह्लादकत्वादिसादृश्यसम्बन्धव्यतिरेकेणान्येन कार्यकारणभावादिसम्बन्धेन वस्त्वन्तरस्योपचरणं शुद्धं उपचारः। प्रसिद्धं सादृश्यसम्बन्धमवलम्ब्य प्रवर्तमान उपचारो गौणोपचारः। स एव मम्मटभट्टप्रभृतिभिर्गौण्या लक्षणाया निबन्धनत्वेन स्वीकृतः। अतो गौणोपचारः प्रसिद्धोपचारापरपर्याय एव। द्विविधोऽयं शुद्धगौणरूप उपचार

---

1 अप्पयदीक्षित., वृत्तिवार्तिकम्, पृ 19।
2 मुकुलभट्ट., अभिधावृत्तिमातृका, पृ 4।

जाड्यमान्द्यशैत्याह्लादकत्वादिसादृश्यसम्बन्धव्यतिरेकेणान्येन कार्यकारणभावादिसम्बन्धेन वस्त्वन्तरस्योपचरणं शुद्धं उपचार:। प्रसिद्धं सादृश्यसम्बन्धमवलम्ब्य प्रवर्तमान उपचारो गौणोपचार:। स एव मम्मटभट्टप्रभृतिभिर्गौण्या लक्षणाया निबन्धनत्वेन स्वीकृत:। अतो गौणोपचार: प्रसिद्धोपचारापरपर्याय एव। द्विविधोऽयं शुद्धगौणरूप उपचार आरोपाध्यवसानाभ्यां पुनर्द्विधा विभज्यते मुकुलभट्टेन तेषु चतुर्षु भेदेषु शुद्धाया जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थरूपी प्रसिद्धौ भेदौ संमेल्य लक्षणाया: षड्भेदा: प्रतिपादिता:।[१]

मम्मटाचार्यदिशा लक्षणाया भेदा:

मम्मटभट्टाचार्येण लक्षणाया भेदा एवं प्रतिपादिता:। तेनोपचार एकविध एव प्रोक्त:। तन्मते शुद्धा लक्षणा चतुर्विधा। गौणी च द्विविधैव। एवं मम्मटमतेऽपि लक्षणा षड्विधा।[२]

अत्रेदं प्रतिभाति यन्मुकुलभट्टोन्मीलितदिशमेवानुसृत्य मम्मटभट्टेन लक्षणाया: षड्भेदा: प्रोक्ता:। केवलमुचारपदस्यान्यथा अन्यथा व्याख्यानं कृतं द्वाभ्यामाचार्याभ्याम्। अनेवैतत् स्पष्टं यत् पूर्ववर्तिनो मुकुलभट्टाचार्यस्य प्रभावो लक्षणानिरूपणविषये परवर्तिनि मम्मटाचार्ये स्फुटं विभाव्यते।

लक्षणाया निबन्धनं प्रयोजनं द्विविधम्। गूढमगूढञ्च

गूढं प्रयोजनं यथा **मुखं विकसितस्मितमि**[३] त्यादौ। अत्र विकासस्य पुष्पधर्मत्वान्मुखेऽनुपपत्तिरिति मुख्यार्थबाध:। परं विकासेनासङ्कुचितत्वसम्बन्धेन मुखस्य हृदयहारित्वं लक्ष्यते। तेन च सौरभादिरर्थो व्यङ्ग्य: सन् विशदीभूते सहृदयहृदयमुकुरे गोप्यमानतया चकास्ति। सर्वथा वशितसमुच्छलितादिभिरनन्वितै: पदै: सुन्दरीजनललामभूतेयं रमणीति गूढोऽर्थोऽभिव्यज्यते। अत एवंविधं प्रयोजनं गूढम्।

---

[1] मुकुलभट्ट , अभिधावृत्तिमातृका, पृ 10।
[2] लक्षणा तेन षड्विधा, मम्म्ट , काव्यप्रकाश., 2, 12।
[3] मम्म्ट:, काव्यप्रकाश., पृ 56।

अतोऽसहृदयैरपि सौकर्येण तद्ग्रहणाद् व्यङ्ग्यार्थस्य लक्षणायाः प्रयोजनायितस्य स्फुटत्वमान्ध्रीवधूटीकुचकुम्भवदिति।

एवं मम्मटमते षड्विधा लक्षणा प्रयोजनस्य गूढागूढत्वेन द्वादशविधा भवति। एतेषु द्वादशभेदेषु रूढिलक्षणायाः समावेशात् साकल्येन त्रयोदश भेदा लक्षणाया भवन्ति।

विश्वनाथमतेन लक्षणाया भेदाः

साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथाचार्येण लक्षणाया अशीतिर्भेदाः समाख्याताः। तेन रूढिलक्षणाया उपादानलक्षणारोपाध्यवसानादिभिरष्टौ भेदाः प्रोक्ताः। प्रयोजनवत्याश्च लक्षणायाः प्रयोजनस्य गूढागूढत्वेन धर्मिधर्मगतत्वेन च द्वात्रिंशद् भेदाः। एवं पूर्वोक्तैरष्टभेदै द्वात्रिंशद्भेदान् संकलय्य चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः। अनन्तरं पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च लक्षणाया अशीतिर्भेदा भवन्ति।

जयदेवमतेन लक्षणाया भेदाः

चन्द्रालोककारेण जयदेवेनापि लक्षणाया द्वाचत्वारिंशद् भेदाः कथिताः। तथाहि-लोकप्रसिद्धिवशाल्लक्षणा रूढा। व्यक्तिवेद्यं प्रयोजनञ्चापेक्ष्य व्याप्रियमाणा लक्षणा प्रयोजनवतीति भेदप्रदर्शनम् प्राचीनपरिपाटीमनुरुध्य कृतम्। अनन्तरं प्रयोजनस्य गूढागूढत्वेन लक्षणायाः पुनर्विस्तरः। स्फुटास्फुटप्रयोजनयोश्च पुनस्ताटस्थ्यादर्थगत्वाच्च द्विविधो विभागः। अर्थस्थं प्रयोजनञ्चापि पुनर्लक्ष्यलक्षकनिष्ठत्वाद् द्विधा विभक्तं भवति। तदित्थं सर्वेषां भेदानां सम्मेलनेन प्रयोजनवत्या लक्षणायाः षट्त्रिंशद्भेदाः, रूढिलक्षणायाश्च षड्भेदाः, लक्ष्यवाचकपदामीलनायाः (सारोपायाः) प्रयोजनवत्या लखणाया अपि रूढिलक्षणावत् सिद्धसाध्यसाध्याङ्गभेदतस्त्रयो भेदाः। लक्ष्यवाचकपदमीलनाया (साध्यवसानायाः) लक्षणाया अप्यनेनैव .प्रकारेण त्रयो भेदाः। अनन्तरं लक्ष्यवाचकपदामीलनाया सिद्धलक्षणायाः प्रयोजनवत्याः पूर्वप्रदर्शितरेवाचित्रद्वारा षड्भेदाः ज्ञेयाः। साध्यसाध्याङ्गलक्षणयोरप्यनेनैव प्रकारेण षट् षट् भेदाः। एते भेदाः परस्परं मिलित्वा अष्टादश भवन्ति। लक्षकवाचकपदमीलनायाः (साध्यवसानायाः) अप्येवमेवाष्टादश भेदा भवन्ति। एवं प्रयोजनाश्रयेण लक्षणायाः षट्त्रिंशदभेदा भवन्ति।

रूढिः लक्षणा च षड्विधैव। षट्त्रिंशद्भेदेषु षड् भेदान् संयोज्य साकल्येन जयदेवमते लक्षणाया द्वाचत्वारिंशद्भेदा भवन्तीति निष्कर्षः।

अयं लक्षणाभेदप्रपञ्चो न काञ्चिन्नवीनतामुद्घाटयति, ऋते जाटिल्यात्। एते भेदोपभेदाः परिगणिताः सन्तः सहस्रशाखिनो भवन्ति। लक्षणायां प्रयोजनं व्यक्तिवेद्यमिति कृत्वात्र लक्षणा सप्रपञ्चं निरूपिता। अविवक्षितवाच्योध्वनिर्लक्षणामुपजीव्य प्रवर्तते इत्यतोऽपि लक्षणास्वरूपविवेकः परमावश्यकः। किञ्च रूपकोपमोत्प्रेक्षादयोऽलङ्कारा लक्षणाभूमावङ्कुरिताः साहित्योद्याने पल्लविताः सनतो विलसन्तीति तेषामियं प्रसवित्री। वस्तुतस्तु सर्वोऽयमलङ्कारप्रपञ्चः स्वशोभानिष्पत्तये लक्षणाव्यञ्जनावृत्तिद्वयमुखं प्रेक्षते। तथाहि- रूपकातिशयक्तौ चमत्कारः साध्यवसानलक्षणामूलः, समासोक्त्यादौ च व्यञ्जनाकृतं चारूत्वमिति लक्षणाव्यञ्जनाभ्यां सर्वमलङ्कारजगदोतप्रोतम्।[१]

---

1 लक्षणीयस्वशब्दस्य मीलनामालनाद् द्विधा।
लक्षणा सा त्रिधा सिद्धसाध्यसाध्याङ्गभेदत्।।
स्फुटास्फुटप्रभेदेन प्रयोजनमपि द्विधा।
विदु. स्फुटं तटस्थत्वादर्थगत्वद् द्विधा बुधा।।
अस्फुटं चार्थनिष्ठत्वात्तस्थत्वादपि द्विधा।
लक्ष्यलक्षकनिष्ठत्वादर्थसंस्थादपि द्विधा।। -जयदेव., चन्द्रालोकः, 9, 2-5।